

ПІВТОРАК Григорій Петрович

Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов

Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»

<http://litopys.org.ua/pivtorak/pivtorak.htm>

Зміст

Вступ

«Лежать віки, покриті пилом...»

«І розійшлися словени по землі...»

Сини Дажбожі, Сварога внуки

Витоки українського етносу

Найдавніші риси української мови

Київська Русь — ранньоукраїнська держава

Давньоруська народність: історична реальність чи ідеологічна вигадка?

Про «спільну колиску», «старшого» та «менших» братів

«Русь», «Росія», «Великоросія», «Малоросія»?

Мовна ситуація в Київській Русі

Живуча помилка Ломоносова

«Україна» — це не «окраїна»

Що було б, якби

Література

Тернистий шлях українства

Про автора

Походження східнослов'янських народів та їхніх мов (української, російської і білоруської) хвилювало багато поколінь дослідників. На кожному історичному етапі вчені тлумачили ці проблеми по-різному залежно від обсягу наявного в них фактичного матеріалу, ідеологічних позицій дослідників, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо.

Наукові дослідження етногенезу (тобто походження) східних слов'ян мають уже майже двохсотлітню традицію, і за цей час сформувалося декілька основних концепцій. Так, у царській Росії офіційні ідеологи, підтримувані тогочасними істориками, сприймали всіх східних слов'ян як «єдиний русский народ» і починали його історію від Київської Русі, вважаючи її найдавнішою російською державою. Радянська історіографія визнала право не тільки російського, але й українського та білоруського народів на свою історію і свою мову, проте партійні ідеологи не змогли позбутися імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточнославянским государством», ці ідеологи пропагували доктрину, схвалену найвищими компартійними інстанціями, згідно з якою витoki українського та білоруського народів і відповідно їхніх мов відносять до пізнього середньовіччя (XIV—XV ст.). На спроби деяких російських істориків і філологів починати історію Росії й російської мови від IX—X ст. офіційна влада дивилася «крізь пальці», проте такі самі прагнення в Україні і Білорусі вважалися ворожими й жорстоко переслідувалися. Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловлювати свої погляди й розвивати концепцію етногенезу українців згідно з історичною правдою.

У наш час відновлення української державності й відродження духовності нації помітно зріс інтерес широкої громадськості до походження українського народу та його мови. Про це свідчать численні публікації, серед авторів яких не тільки фахівці-вчені, але й аматори-журналісти, письменники, інженери, лікарі, комерсанти тощо. Зрозуміле їхнє щире прагнення піднести престиж української мови, показати її глибоке коріння і знайти їй гідне місце серед інших слов'янських та неслов'янських мов. Але відсутність необхідних знань зі славістики, брак

дослідницького досвіду, незрозуміння потреби спиратися на науково достовірні джерела й оперувати конкретними історичними фактами, нарешті, невміння (чи небажання) зважати на загальноновизнані наукові аксіоми часто призводять до того, що добрі патріотичні наміри таких аматорів обертаються нестримними фантазіями, видаванням бажаного за дійсне. Тому й не дивно, що поряд з науковими висновками, підтвердженими документами й фактами, висловлюється чимало казкових і міфічних уявлень про історію нашого народу та його мови. З іншого боку, деякі автори, дотримуючись застарілих догм і поглядів, відсувають початок самостійної історії українців і формування української мови аж до XVII—XVIII ст., а всі попередні періоди пов'язують з існуванням лише російської державності. За такою логікою, українці до Київської Русі нібито зовсім не причетні. Рядовому читачеві буває важко розібратися в усьому цьому, і він часто сприймає різні вигадки як історичну правду. Пропонована книжка в популярній формі розкриває деякі аспекти порушеної проблеми на основі найновіших досягнень мовознавства, історії, археології, антропології та інших суспільних наук.

Історія українського народу й української мови давня й невичерпно багата, справді гідна великої нації. Отож немає потреби її штучно збагачувати, прикрашати міфами й відсувати вглиб тисячоліть аж до кам'яного віку. Шукаючи прадавні наші корені, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а українська мова — одна із слов'янських мов. Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні апробовані й надійні методи дослідження далекого минулого, що дали позитивні наслідки, чітко відтворивши суспільну й мовну історію давніх слов'ян. З історією всього слов'янства була пов'язана й історична доля українців.

Витоки українського етносу

Визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважається *культурно-історична неперервність* його розвитку. Підкреслимо — саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Адже етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його тривалої історії можуть суттєво змінюватися — аж до невпізнанності. Однак завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя²². Через це навіть відмінні етномовні ланки (наприклад, етномовні особливості південноруських племен VI—IX ст., населення первісної Русі в межах Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, українців за часів Великого князівства Литовського й Гетьманщини) є складовими й невід'ємними частинами єдиного етномовного ланцюга — історії українського народу та його мови.

²¹ Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — С. 101.

²² Там же. — С. 66.

Як свідчать сучасні наукові дані, *етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків* на найдавніших східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків. При цьому вони збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема, як було вже сказано, засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів входили у Скіфську федерацію (у VI—III ст. до н. е.) і зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову. Зокрема,

від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, вшанування берегинь і русалок, задобрювання упирів, навчилися отруювати стріли сильною отрутою. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і — рідше — тваринного світу (так званий «скіфський звіриний стиль»). З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині). Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикативну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*. Відомий український мовознавець О. Ткаченко у новаторській праці «Українська фонетика на історико-типологічному тлі» (Мовознавство, 1998, № 2—3) пов'язує із прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки для української мови: а) сильний ікавізм [тобто наявність голосного *i* на місці колишнього *ḡ* (*diđ, liś, liŋo, siŋo*) та в новозакритих складах типу *viż, kiŋŋ, stił, siŋ, osiŋŋ*]; б) наявність української фонемі [и]; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого [ц'], пов'язаного з праслов'янським [с'] і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосного перед *e* (із сильного *ǣ*) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким *ь* [укр. *denŋ* (*den'*) при або рос. *denŋ* (*d'en'*), польськ. *dzień*, або чеськ. *den*, болгар. *den* (*den*) тощо].

Уже з самого початку н. е. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема, традиція білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Однак науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на українських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині²³. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях між київською Наддніпрянщиною, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського²⁴.

²³ Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — С. 129.

²⁴ Там же. — С. 67.

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»²⁵. Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із

зародженням, із формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців.

²⁵ Там же. — С. 63—64.

Найдавніші риси української мови

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість зацікавлених сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови, тобто тієї, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню і використовують у щоденному спілкуванні між собою, яку вивчали в школі, якою читають книжки, газети й часописи. Проте слід пам'ятати, що національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації *літературної мови*, відшліфованої майстрами художнього слова, і *мови народної*, яка досить відрізняється в різних діалектних ареалах²⁶. В епоху середньовіччя в ролі літературної мови могла виступати не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи.

²⁶ *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990. — С. 7—12.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві особливих проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, а також Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських та слобожанських говірок. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала *староукраїнська писемна мова* (XIII—XVIII ст.), яка сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про давність української мови й шукаємо її коріння в глибині століть, йдеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти.

Історія *народно-діалектного* мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Таким чином, дослідити походження української мови — це насамперед *з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис*, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонадніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Формування своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України протягом так званого праслов'янського (тобто спільнослов'янського) періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (у VI—IX ст.), ще інші — в Київській Русі IX—XII ст. і значна їх частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI—XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити *три основні шари* найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси й лексика, успадковані від праслов'янської мови;
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови (VI—X ст.);

3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом зредукованих *ъ* та *ь*.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами і зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відбилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Після поділу на початку н. е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні зони розпочався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час дедалі більше зростала відмінність між відзначеними зонами на фонетичному й інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалася з розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, оскільки в цей час при переважаючих внутрішніх тенденціях мовного розвитку вона зумовлювалася також і впливами іншомовних (балтського та фінно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури, істотно позначився іранський субстрат. Усе це спричинилося до того, що при подальшому паралельному розвитку в усіх пізньопраслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський час і в ранній та середній праслов'янські періоди (до початку н. е.), результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху (I—V ст. н. е.) в різних діалектах були не однаковими. Зростали відмінності на різних мовних рівнях не тільки між західним і східним слов'янськими діалектними масивами, але і в середині самого східнослов'янського діалектного ареалу. Усе більше поширюючись на величезних і слабо пов'язаних між собою територіях, накладаючись вище Прип'яті й Десни на місцеві балтський та фінно-угорський субстрати, східнослов'янські говори ще з перших століть н. е. поступово, але неухильно втрачали свої спільні риси, властиві їм у час функціонування на первісній слов'янській прабатьківщині між Карпатами і Дніпром та між Прип'яттю й зайнятою кочовими племенами зоною степів. Разом з тим втрачався і будь-який ґрунт для спільної східнослов'янської народнорозмовної мови навіть у пізніших умовах спільної східнослов'янської держави — Київської імперії.

Протягом I—V ст. н. е. (пізньопраслов'янський період) у слов'янських говірках на території сучасної України, як свідчить порівняльно-історичне мовознавство, відбувалися такі фонетичні й граматичні зміни, які відбилися й на пізнішій структурі українських діалектів, а значна їх частина — й на особливостях інших східнослов'янських мов:

1. Перетворення (приблизно в I ст. до н. е.) дифтонгів *ort, olt, ert, elt* (де *t* — будь-який приголосний) у *rot, ret, let* з подовженням або без подовження голосного: **orbota > робота*.

2. Розвиток тенденції до зміни початкового *ě* в *o* перед наступним складом з голосними *i, e* (у західнослов'янському ареалі — в *je*): праслов'ян. **ědinъ, *ělenъ, *ěsenъ, *ězero >* укр. *одін, олень, осінь, озеро*, рос. *одін, олень, осень, озеро*, білор. *адзін, алень, вóсень, вóзера*, але польськ. *jeden, jeleń, jeseń, jezioro*, чеськ. *jeden, jelen, jeseň, jezero*, верхньолуж. *jedyn, jelenk, jězor*.

3. Перехід (приблизно протягом II—III ст. н. е.) задньоязикових приголосних **г, к, х**, перед **Ѣ**, утвореним з дифтонга *a^oi* в середині слова перед приголосним та з дифтонгів *a^oi, ei*, в закінченнях слів, у *дз' (> з'), ц', с'* (у західнослов'янському ареалі — в *dz', c', š*): укр. *нога — на нозі, рука — в руці, мўха — мўсі*.

4. Завершення процесу перехідного пом'якшення і злиття праслов'янських сполук *dj, tj, kt'* у м'які шиплячі аффрикати *дж' (іноді ж'), ч'*: **medja > межа*,

**světja > свѣча > свіча, *nokъ > ночь > ніч*.

5. Зміщення артикуляції праслов'янського звука *ы* в напрямку її зближення з артикуляцією *і*.

6. Спрощення в сполученнях *dl, tl* проривних компонентів *d, t* у середині слова: праслов'ян. **vedla* > укр., рос. *велá*, білор. *вялá*; праслов'ян. **sadlo* > укр. *сáло*, білор. *сáла*; праслов'ян. **pletla* > укр., рос. *плелá*, білор. *плярá*.

7. Поява додаткового (епентетичного) звука *l* у сполученнях *pj, bj, mj, vj*: праслов'ян. **lubjo* > укр., рос., білор. *люблю*; праслов'ян. **zemja* > укр., рос. *земля*, білор. *зямя*.

8. Початок змін носових голосних *o, e* у звичайні ротові голосні *у, 'а*: *pětb* > *p'aⁿь* > *p'atъ* > *n'ять*, *dobъ* > *du^mь* > *dub* > *дуб*.

У другій половині I тис. н. е. діалектна ситуація на протоукраїнських землях, як нам здається, була досить складною і строкатою. На V—VI ст. н. е. припадає остаточний розпад праслов'янської етномовної спільності. Постає закономірне питання: а що було після неї?

За традиційною версією східнослов'янського глотогенезу, яка ще донедавна була офіційною та обов'язковою, вважалося, що після завершення спільнослов'янської (праслов'янської) епохи розпочався спільний східнослов'янський період, який тривав понад півтисячоліття й закінчився лише в XI—XII ст. під час феодальної роздрібненості Київської Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов'ян так звана давньоруська мова, на основі якої з XIII ст. виникають три східнослов'янські мови — українська, російська та білоруська — як мови відповідних народностей. Такий підхід базувався не стільки на наукових фактах, як на певних ідеологічних настановах. Сучасний рівень лінгвістичних, археологічних та історичних знань, а також можливість відходу від усталених ідеологічних догм дають змогу внести в цю схему істотні корективи.

Звичайно, слід мати на увазі, що праслов'янська етномовна спільність зникла не раптово й не безслідно. Навпаки, у другій половині I тис. н. е. ще зберігалися деякі спільні тенденції мовного розвитку в східнослов'янській діалектній зоні, яка виділилася на самому початку н. е. в епоху зарубинецької культури й існувала протягом усього пізнього (й останнього) періоду праслов'янської мови (I—V ст. н. е.). У цьому діалектному ареалі поряд з його дальшою диференціацією з'являлися деякі нові мовні особливості, що згодом стали характерними для всіх східнослов'янських мов, і завершувалося формування тих діалектних рис, що започаткувалися або розвивалися, але не закінчилися в попередні епохи. На другу половину I тис. н. е. припадають, зокрема, такі процеси, спільні для всього східнослов'янського мовного ареалу:

1) перехід праслов'янських сполучень *gt', kt'* у середині слів у *č* (=ч^ь): праслов'ян. **bergti*, **pekti* > укр. діал. *беречі́, печі́*, рос. *беречь, печь*, білор. *берагчы, пячы*;

2) розвиток приблизно у VIII — на початку IX ст. східнослов'янського повноголосся, тобто перехід праслов'янських сполучень *-or-, -ol-, -er-, -el-* між приголосними в *-oro-, -оло-, -ere-, -еле-*: праслов'ян. **korva* > *корова*, **goIsъ* > *голок*, **dervo* > *дерево*;

3) завершення (мабуть, наприкінці IX — на початку X ст.) переходу праслов'янських носових голосних *q, e*, (ж, а) у ротові голосні *у (ю), а (я)*: праслов'ян. **roka* > укр., рос., білор. *рука*; праслов'ян. **męso* > укр. *м'ясо*, рос. *мясо*, білор. *мяса* (паралельні процеси відбувалися і в деяких західнослов'янських діалектах, що зумовлено походженням слов'янських мов зі спільного праслов'янського джерела; пор. верхньолуж. *ruka* < *roka*, *mjaso* < *m'ęso*);

4) початок (приблизно з VI ст. н. е.) тенденції до кількісного скорочення *ь і ь* у так званій слабкій позиції і прояснення їх у голосні *ь^o*, *ь^e* у сильній позиції [така сама тенденція виявилася також у верхньолужицькій, македонській і частково у словацькій мовах; пор. верхньолуж. *toch, džen*, макед. *мов* (< *мохъ*), *ден*, словацьк. [*toch*], *den*].

5) оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінного від принципів наголошування слів у західних і південних слов'янських діалектах;

6) поступова втрата (як і в більшості інших слов'янських мов) аориста й імперфекта дієслів, формування східнослов'янської системи формо- і словотвірних префіксів та суфіксів;

7) утворення спільного східнослов'янського лексичного фонду.

Проте формування всіх цих і деяких інших рис та особливостей, в основному спільних для всіх східнослов'янських мов, не було визначальним у глотогенетичних процесах другої половини I тис. н. е. на східній території давньої прабатьківщини слов'ян. Безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних землях від середини I тис. н. е. до нашого часу свідчить про те, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності в цьому ареалі, як було вже сказано, *почав формуватися український етнос і відповідно — українська мова.*

Оскільки переважна більшість української етномовної території збігається зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, цілком природно, що українці успадкували матеріальну й духовну культури своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед, *морфологічних*) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас вони склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. Серед них найважливіші:

1) закінчення -у в род. відмінку однини іменників чол. роду з давньою основою на *и*: *солоду, меду, дбму, верху, полу*;

2) закінчення -ові, -еві (-єві) в дав. відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи типу *солодові, медові, дбмові*, а потім — і всіх інших іменників чол. роду;

3) чергування приголосних *г, к, х* зі свистячими *з, с, ц* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дѣвцѣ» слузѣ, на березѣ, на рѣцѣ, в книзѣ*;

4) кличний відмінок іменників: *жєно, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;

5) закінчення -ої в род. відмінку однини прикметників жін. роду: *великої, доброї, святої, пазубної*;

6) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;

7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів I дієвідміни: *мóже, убивáє, идé, живé, поучáє*;

8) закінчення -мо в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього і майбутнього часів: *даємо, поставимо, не питаємо, помагáємо* та ін.;

Значна частина специфічних для української мови *фонетичних* рис (а деякі з них виявилися спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V—VI ст. н. е. Протягом другої половини I тис. н. е. виникли такі фонетичні особливості: 1) вибуховий задньоязиковий приголосний *g* перетворився у фрикативний *γ* (кінець VI — перша половина VII ст.), і замість *головá, ногá, городѣти* стали вимовляти *γоловá, ногá, γородѣти*;

2) у деяких говорах з'явилися приставні приголосні в і г на початку слів перед голосними звуками: *вóсінь, вóзеро, вўхо, вузькій; гóсінь, гóзеро, говéс, горáти* (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян);

3) давні звуки *ы, і* злилися у специфічно український *и* (від IX—X до XII ст.);

4) відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних *e—и*: *вє^исна, се^ило, з^илений, ве^илікий, ожи^евé*;

5) голосний *e* після *ж, ч, ш, ѣ* перед наступним споконвічно твердим приголосним перейшов в *о*: *женáтый — жонáтий, челоѣѣк — чоловік, єгó — йогó, пшено́ — пионо́* (IX—X ст.);

6) так званий «ять» (тобто специфічний дифтонг *ie*, який на письмі позначався літерою *ѣ*) на більшій частині української етнічної території перетворився на *i*, унаслідок чого замість *віече, грієх, дієти, лієс, лесóк, дедóк* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісóк, дідóк* (X — перша половина XI ст.) та ін.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися і в сфері морфології, з'являлися суто місцеві слова, невідомі в інших слов'янських ареалах. Усе це надавало раннім українським говорах (їх ще називають протоукраїнськими) місцевої специфіки й виразної самобутності.

Дослідники, які дотримуються традиційних поглядів на існування давньоруської народності й давньоруської мови і переконані, що принаймні до розпаду Київської Русі української мови (як і інших східнослов'янських) не було, наполягають на тому, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності почався період східнослов'янської єдності й спільної східнослов'янської мови, яка за часів Київської Русі перетворилася також у спільну для всіх східних слов'ян давньоруську мову, і лише з XII—XIII чи навіть і з XIII—XIV ст. на її основі нібито формуються самостійні українська, російська та білоруська мови. Виведення української мови безпосередньо від праслов'янської, незважаючи на те, що ця ідея в українському мовознавстві має вже понад столітню традицію, таким дослідникам здається необґрунтованою й непереконливою. Залучення свідчень суміжних суспільних наук (історії, археології, антропології) для них — це «загальні міркування, які нічого не доводять» (В. Німчук). Отже, фактично виникає дилема: або наводьте конкретні факти (яких від дописемного періоду ні в кого немає і бути не може), або й надалі залишається непохитною антинаукова концепція східнослов'янського етно- і глотогенезу.

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на наш погляд, цілком достатньо, щоб уявити напрямок розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід *g* в *γ* у протоукраїнських говорах відбувався невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий *g*, а східні слов'яни, котрі протягом VII—VIII ст. стали проникати з Середньої Наддніпряниці у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний *γ* (про це переконливо свідчить послідовне збереження *g* у південнослов'янських мовах і поширення *γ* у південноросійських говорах), досить ясно вказує на хронологічні межі трансформації *g* > *γ*: кінець VI — перша половина VII ст. н. е.

Цікавий результат дає також вивчення лексики сучасних південнослов'янських мов. Наприклад, український дослідник О. Стрижак звернув увагу на наявність у сербській та українській мовах низки семантично майже тотожних слів, як-от: *vátra* (вогонь), *vúlića*, *gínuti*, *golóta*, *gúska*, *díhati*, *žvácati*, *zǐrka*, *kvóčka*, *lágoditi*, *lájati*, *ludstvo*, *ljoľka*, *masnǐj*, *mlǐvo*, *móčar*, *múľati*, *nápad*, *nástup*, *neuk*, *óbric*, *okrájati*, *ónde* (там), *pásha* (пасовисько), *plétivo*, *plǐnuti*, *pósluga*, *práľa*, *púzo*, *sebé*, *sírnik*, *slǐna*, *snaǵá*, *súknja*, *tin*, *túga*, *ulúčiti*, *yriná* та багато інших²⁷. Вони свідчать про те, що в мові населення Середньої Наддніпряниці й Прикарпаття (тобто праукраїнців), звідки предки сербів і хорватів прийшли на Балкани майже 1500 років тому, всі ці слова вже були в V—VI ст. н. е. Щодо походження хорватів саме з цих місць сумніватися не доводиться: на це чітко вказують географічні назви на території нинішньої Хорватії: хорват. *Kijev*, *Kijevo* (зафіксовано 5 назв), *Kijani*, *Žitimir*, *Malin*, *Bolarka* та ін.²⁸

²⁷ Стрижак О. Сербі й Україна // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — С. 257—258.

²⁸ Там же. — С. 257.

Відзначені сербсько-українські лексичні паралелі, кількість яких далеко не вичерпується наведеними прикладами, а також успадковані від праслов'янської доби характерні для української мови риси словозміни й чимало специфічно українських фонетичних особливостей, виникнення яких найвірогідніше віднести до другої половини I тис. н. е., оскільки вони досить широко відображені в найдавніших писемних пам'ятках XI—XII ст., дають вагомий підстави

вважати східних слов'ян на території сучасної України від Карпат до басейну лівих приток Дніпра *ранніми українцями*, а їхню мову — *ранньою українською мовою*.

Про «спільну колиску», «старшого» та «менших» братів

За часів тоталітарного комуністичного режиму особливого поширення в суспільстві набула версія про Київську Русь як *колиску трьох братніх народів* — російського, українського та білоруського. Ця версія стала частиною офіційної ідеології щодо розуміння історичного процесу виникнення східнослов'янських народностей та їхніх мов.

Фальшивість і неспроможність цього «вчення» очевидні, бо воно не витримує навіть елементарної критики й суперечить здоровому глуздові. Образ «спільної колоски» невдалий уже хоч би тому, що ніхто з нормальних людей не покладе в одну колоску аж трьох дітей. Крім того, ці діти мали б бути близнятами, а, за офіційною ідеологією, російський брат проголошувався старшим, який разом з двома молодшими чомусь опинився в одній колосці. Але чи є він *старшим братом* насправді? Звернімося до історичних фактів.

Як було вже сказано, слов'яни у Східній Європі спочатку заселяли лише територію в межах сучасного українського Полісся та Лісостепу. Це — *східна частина давньої прабатьківщини слов'ян, у межах якої із середини I тис. н. е. почав формуватися український етнос*. Оскільки цю територію після розпаду праслов'янської етномовної спільності і далі заселяли близькі, але все ж таки різні групи слов'янських племен — більш численні склавини й менша група антів — протоукраїнська територія була не однорідна і так само, як наприкінці першої половини I тис. н. е., виразно ділилася на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив, що охоплював Полісся, Волинь, Наддністрянщину і Прикарпаття, у загальних рисах співвідносився з територією розселення давніх *склавинів*. Про них розповідав у VI ст. готський історик Йордан. Нашадками склавинів були численні племена, що згодом об'єдналися в племінні союзи дулібів, волинян, деревлян, дреговичів, північних полян і частково — сіверян. Північний діалектний масив став у майбутньому основою північного наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. н. е. в лісостепах Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла та Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Його еквівалентом в археології вважається *пеньківська культура*. Вона проіснувала від VI до другої половини VII ст. н. е. Ареал пенківської культури чітко збігається з територією розселення *антів*, про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кессарійський.

У південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла переважна більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Нашадки антів і склавинів на кінець VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Утворювані в цей час союзи племен спочатку були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися дедалі стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювалися на *феодальні князівства*. Коли ці князівства увійшли до складу Київської Русі, повного й остаточного злиття колишніх союзів племен в один етнос не сталося, бо люди були міцно прив'язані до своєї землі традиціями предків і послідовно зберігали свої етнічні й діалектні особливості. Взаємозв'язки і взаємовпливи в той час відбувалися на регіональному рівні, в першу чергу між сусідами. Тому поряд з консолідацією всієї держави значно інтенсивніше відбувалося *регіональне об'єднання окремих її частин*: відокремлених лісами й болотами Наддністрянщини, Полісся, Прикарпаття й Волині; полоцько-смоленського регіону; Псковсько-Новгородської землі, а згодом — і Ростово-Суздальської.

Таким чином, виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом *консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-плеємінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви*. У ході дальшої консолідації вони поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Однак консолідація східнослов'янських територіально-плеємінних об'єднань відбувалася не синхронно. Як свідчать археологічні джерела, різниця в матеріальній і духовній культурах між окремими праукраїнськими плеємінними союзами Півдня почала зникати ще в переддержавний період у VIII—IX ст., і в XI—XII ст. Культура цих племен уже становила відносно монолітну цілісність. На відміну від неї, літописні племена лісової Півночі Східної Європи зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі у XII ст. Отже, етнічні процеси на півдні Русі, який перебував ближче до візантійських центрів цивілізації і зазнавав їхніх впливів, розвивалися швидше, ніж на півночі. Через це формування українського етносу відбулося раніше, ніж у білорусів та росіян³⁷.

³⁷ *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. — С. 101.

В епоху феодалної роздрібненості, що настала на початку XII ст. після розпаду Київської Русі, на її території виникли одне за одним самостійні князівства-держави — Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Турівське, Смоленське, Полоцьке, Володимиро-Суздальське і Новгородська феодална республіка. Ареали цих політичних утворень в основному збігалися з давнім плеємінним членуванням східнослов'янської етномовної території.

На терені України консолідація суміжних близькоспоріднених груп протоукраїнських територіальних плеємінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви в цей час відбувалися у двох ареалах: на Середній Наддніпрянщині (ядро Київської Русі — Київщина, Переяславщина і Чернігівщина) і в Галичині та на Волині (Галицько-Волинське князівство).

Коли у другій половині XII ст. Київ став занепадати, серед українських князівств усе більшого значення набував Галич. За князювання Романа Мстиславича (1199—1205) та Данила Галицького (1202—1264) Галицько-Волинське князівство досягло найвищої могутності. Данило Галицький дістав титул короля Русі, зумів не підкоритися владі монголо-татарської Золотої Орди. Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнографічно українські землі, і через це в її культурі українські національні прикмети виступали сильніше, ніж у культурі Київської Русі. Після її занепаду Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування української державності й стала основним політичним центром усієї України.

Є підстави вважати, що вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву *Русь*) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*.

Особливість формування *білоруського етносу* полягала в тому, що на сучасній білоруській етномовній території споконвіку жили не слов'яни, а балти, від яких походять сучасні литовці і латиші. Безпосередніми предками білорусів були кривичі, дреговичі й частково — радимичі. У VIII — на початку IX ст. на території сучасної Білорусі виразно виділялися *дві великі й різні за походженням етнічно-плеємінні групи східних слов'ян*. Одну з них, південно-західну, що займала Полісся та суміжні землі, становили переважно *дреговичі*. Вона була тісно пов'язана з північноукраїнськими племенами (волинянами, деревлянами, полянами); друга група — північно-східна — охоплювала плеємінний союз кривичів (як ми вже відзначали, їхні предки прийшли на північ Східної Європи з південної Балтики).

Дреговичі сформувалися внаслідок переселення частини волинян та деревлян на північніші території за Прип'яттю, заселені балтами. Це переселення відбувалося поступово й

повільно. У VII ст. пам'ятки празької культури, на основі якої сформувалися волиняни та деревляни, з'явилися на лівому березі Прип'яті, де згодом виник племінний центр дреговичів — *Турів* і важливий економічний та культурний центр *Пинськ*. У VIII—IX ст. волиняни й деревляни просунулися на балтські території ще далі — аж до Верхнього Німану. Волиняни заселили також сучасну Берестейщину (Брестська область Республіки Білорусь). Вплив балтського субстрату на слов'янських переселенців виявлявся по-різному, але посилювався в міру просування волинян та деревлян углиб балтських територій. На Берестейщині мова й культура волинян не зазнали істотних змін (від найдавніших часів і донині межа між українцями та білорусами в цьому регіоні проходить по річках Ясельда — Прип'ять — гирло Горині). У північніших ареалах вплив балтів на слов'ян був настільки інтенсивним, що змінив навіть слов'янський (поліський) антропологічний тип: дреговичі вже належали до валдайського антропологічного типу, який вважається балтським³⁸. До нього ж належать і сучасні білоруси.

³⁸ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XII вв. — М., 1982. — С. 118; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — С. 105.

На півночі Східної Європи кривичі з басейну р. Великої на рубежі VI—VIII ст. почали інтенсивно розселятися на значних територіях у Вітебсько-Полоцькому Наддвінні і на Смоленській Наддніпрянщині (майбутні Полоцьке і Смоленське князівства), заселених балтами. Протягом VIII—IX ст. унаслідок асиміляції місцевого балтського населення сформувалася окрема етнографічна група кривичів — *полоцько-смоленська*. Частина кривичів, що заселила землі по р. Полота, згідно із свідченням літопису, називалася *полочанами*.

Інтенсивне переселення кривичів на споконвічні землі балтів тривало і в IX—X ст., а в XI ст. вони заселили всю сучасну територію Білорусі до умовної лінії Ізяслав — Борисов — Орша. Протягом IX—XIII ст. псковські й полоцько-смоленські кривичі розвивалися як самостійні етнічні групи, але між полоцькими і смоленськими кривичами вже ніякої етнографічної різниці не було.

Племінний центр полочан — *Полоцьк* уперше згадується в «Повісті минулих літ» під 862 р. З кінця IX ст. він уже був у складі Київської Русі. У X ст., тобто приблизно через століття після виникнення на Середній Наддніпрянщині ранньоукраїнської держави — Русі, полоцькі кривичі створили *Полоцьке князівство*.

Полоцьк і Смоленськ відігравали важливу роль у торговельній системі Київської Русі — на річковому шляху «із варяг у греки»: вони контролювали корабельні волоки між Верхнім Дніпром, Двіною та Волховом. Крім того, Полоцьк був пов'язаний Двіною з Балтійським морем, завдяки чому полочани змогли налагодити самостійну торгівлю із Заходом. Усе це створювало сприятливий ґрунт для виявлення в полочан дуже ранніх самостійницьких прагнень. Так, ще на початку правління Володимира Великого (тобто у 80-х рр. X ст.) полоцький князь Рогволод зробив спробу вийти з-під влади Києва, і відтоді ці прагнення не припинялися аж до кінця XI ст. Демонструючи власну гідність, полочани в середині XI ст. збудували услід за киянами свій Софійський собор. Полоцькі князі воювали зі Псковом та Новгородом і намагалися приєднати їх до свого князівства. Наприкінці XI ст. *Полоцьк перший з давньоруських міст досягнув фактичної незалежності від київського князя*³⁹. Полоцьке князівство проіснувало до кінця XIII ст., аж поки в 1307 р. не увійшло до складу Литовського князівства. На думку білоруських істориків, Полоцька земля стала осередком виникнення і розвитку білоруського етносу й національної державності.

³⁹ Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — С. 112.

Двом етнічним групам протобілоруських племен відповідали *два діалектні масиви* (= дві мови) — *поліський і кривицький*, які відрізнялися багатьма фонетичними, граматичними й

лексичними особливостями. Зокрема, для *поліського* діалектного масиву («поліської мови») були характерні:

- а) дифтонги;
- б) зміна ненаголошеного $a > e$ (*мéseц, пáмeть, тьсeчa*);
- в) рефлексія $\text{Ъ} > e$ (*лeс, лéтa, дзeд*);
- г) перехід $e > o$ після шиплячих та j перед твердими приголосними і в кінці слова (*жанá, нáшoмy, чaтыры*);
- г) наявність фрикативного z (γ);
- д) білабіальний w (*вóўк, дóўгi, здарóўe, кроў, праўдa*);
- е) стверділий r (*бурáк, зóрка, звeр, рóгат, Рúрык*);
- е) тверді шиплячі $ж, ч, ш$ і свистячий $ц$ (*жóлудзь, жэрдка, чóрны, чужы, шалóм, шэравóкi, крынiца*) та ін.

Діалекти кривичів («кривицька мова») мали такі найхарактерніші риси:

- а) перехід ненаголошеного $e > o$ після м'яких перед твердими приголосними: *гняздó — гнэ́зды, вядрó — вё́дры, сялó — сё́лы, зелянё́ць — зялё́ны*;
- б) проривний g : *нагá, галавá, дарóга*;
- в) губно-зубний v ;
- г) зближення і збіг свистячих $ж, ч, ш$ — $з, ц, С$ («чокання» і «цокання»): *мець* «меч», *хоцú* «хочу», *цоловёк* «чоловік», *в ручé* «в руці», *нóвгородeч* «новгородець»;
- г) тверді шиплячі $ж, ч, ш$ і свистячий $ц$;
- д) збіг $з' — ж', с' — ш'$: *показi* «покажи», *вáсiх* «ваших», *жeрнó* «зерно», *помáжати* «помазати»;
- е) сполучення gl, kl на місці праслов'янських $dl, 'tl$: *жeреглó, мочiглo*;
- е) відсутність ефекту другої палаталізації задньоязикових приголосних (тобто збереження сполучень zv, kv замість очікуваних zv, kv : *звéзда* «звізда», *квет* «цвіт», *кедiть* «цідити» та ін.

Хоч цими двома мовами-діалектами користувалися генетично різні групи слов'ян, їх неухильно й послідовно зближували діалектні риси, що виникали під впливом *спільного для обох етномовних ареалів балтського підґрунтя (субстрату)*. Як показали дослідження, саме впливом цього субстрату найпереконливіше пояснюються такі специфічні риси білоруської мови, як *повне* (недисимілятивне) *акання*, яке виникло, вірогідно, у VII—VIII ст. на землях дреговичів, радимичів і в західному ареалі кривичів та в'ятичів, *дзекання* і *цекання* (можливо, вперше з'явилося в діалектах радимичів ще у складі дулібського племінного союзу), а також *спільний білорусько-балтський словниковий фонд* і слова зі спільними коренями — особливо в сільськогосподарській, рибальській та бортницькій лексиці, яка належить до сфери найдавнішої людської діяльності.

В епоху пізнього середньовіччя консолідуючими елементами народностей стали *писемно-літературні мови*, а в національний період на перший план виступає *менталітет* як новий і найвищий тип духовності, *національна ідея*, які виявляються сильнішими за діалектні особливості. Це призвело до того, що *в один національний мовний комплекс могли включатися й відмінні, а іноді й генетично різні та структурно досить далекі говори*. Через це й колишні поліські та кривицькі білоруські говори стали єдиним білоруським національним етномовним комплексом.

Дуже складним і суперечливим було формування наймолодшого східнослов'янського етносу — *російського*.

У середині I тис. н. е. територію майбутніх росіян ще заселяли фінно-угорські й частково балтські племена. Першими слов'янами на цих землях були *псковські кривичі* й *ільменські словени*. Переселившись у VI ст. з Південної Балтики на береги Псковського озера і в басейн р. Великої, предки псковських кривичів зіткнулися тут із західнофінським населенням, що мало багато балтських особливостей, і поступово асимілювали його, набуваючи при цьому специфічних, властивих кривичам етномовних рис. Через деякий час вони освоїли також

верхів'я Західної Двіни, басейни Верхньої і Середньої Ловати та район верхньо-волзьких озер. Племінні діалекти псковських кривичів стали основою своєрідних псковських говірок, яскраві місцеві риси яких засвідчені в писемних пам'ятках давнього Пскова XIV—XVI ст. Згодом псковські землі увійшли до складу Новгородської республіки.

Сусіди кривичів — предки словенів, які також переселилися сюди в VII ст. з південної Балтики і освоїли територію майбутньої Новгородської землі, зіткнулися з місцевим прибалтійсько-фінським населенням (племенами воль, весь, іжора) й поступово їх асимілювали. Унаслідок цього утворилася своєрідна етнографічна група — літописні *словени* зі своїм племінним центром *Новгородом* (уперше згадується в літописі під 859 р.). Протягом IX—X ст. словени поширилися на північний захід і північний схід, досягнувши ярославського й костромського Поволжя, а також на південь — до Волго-Окського межиріччя. Разом з кривичами та іншими східнослов'янськими племенами ільменські словени брали участь в освоєнні ярославського й костромського Поволжя та Волго-Клязьминського межиріччя (територія майбутньої Ростово-Суздальської землі), асимілюючи місцеві фінно-угорські племена.

Наприкінці IX ст. (882 р.) Новгород з навколишніми землями увійшов до складу Київської Русі, ставши другим (після Києва) її політичним і культурним центром. Після розпаду Київської Русі в 1136 р. виникла самостійна *Новгородська феодальна республіка*, однак її тісні зв'язки з Києвом не переривалися. Вона вела успішні війни проти німецьких і шведських агресорів. Монголо-татарам не вдалося захопити Новгородську республіку, але вона визнала себе васалом Золотої Орди й платила їй данину. Протягом IX—XIV ст. на Новгородській землі відбувалися етногенетичні процеси у напрямі формування окремого етносу, проте в середині XV ст. вони були штучно перервані. Новгородська республіка стала перешкодою для об'єднання російських земель навколо Москви, і в 1478 р. Новгородська земля була загарбана Москвою й насильно включена до складу Московської централізованої держави. Після цього територія Московщини відразу збільшилася аж у сім разів, що ще більше розпалило її агресивні апетити. Цар Іван III обклав населення Новгородської землі грабіжницькою контрибуцією і депортував 72 тис. людей у Московщину. Але й потім ще понад століття московські царі вдавалися до масових знищень і депортацій новгородців, аж поки наприкінці XVI ст. вони повністю були асимільовані московитами, хоч діалектні особливості їхнього мовлення все ж таки збереглися.

Російська народність формувалася протягом XII—XV ст. у стратегічно вигідному регіоні між Середньою Окою і Верхньою Волгою на перехресті великих торговельних шляхів. Цей регіон у середині I тис. н. е. заселяли корінні фінно-угорські племена — меря, весь, воль, мурома, а в басейні Верхньої Оки і Верхнього Дону жило балтське плем'я голядь. Слов'янське населення тут почало з'являтися не раніше VIII ст.

У VIII ст. на землі балтомовної голяді в басейні Верхньої Оки з «ляського» західного краю (можливо, з українсько-польського порубіжжя) прийшли слов'янські племена на чолі з якимось В'ятком (В'ячеславом). Унаслідок їх змішування з місцевою голяддю й інтенсивних асиміляційних процесів утворилася нова етнографічна спільність — літописні *в'ятичі*. Нащадки верхньоокських в'ятичів в епоху походів на них київського князя Святослава (X ст.) почали рухатися по Оці до Рязані, витісняючи або асимільовуючи рідке місцеве фінномовне населення і створюючи етнічну основу майбутнього Рязанського князівства. Слов'янське населення цього регіону час від часу поповнювалося й українцями із Середньої Наддніпрянщини, яке шукало спокою в далеких краях, утікаючи з неспокійних південних околиць Київської Русі.

Ареал майбутньої Ростово-Суздальської землі в X ст. освоювали ільменські словени, псковські кривичі і вже слов'янізована білозерська весь. З Ростово-Суздальщини кривичі згодом поширилися далі на південь і заселили територію сусідньої Муромської землі. Крім цього, до Волго-Клязьминського межиріччя і басейну Верхньої Оки переселилася частина

смоленських кривичів. У ході слов'янзації місцевих фінно-угорських племен, зокрема літописної мері, протягом XI—XII ст. тут сформувалося місцеве східнослов'янське угруповання, яке стало частиною російської народності. Межа двох колонізаційних потоків на майбутні російські землі з півночі і півдня стала згодом межею між Рязанською і Ростово-Суздальською землями. Це розмежування відбите ще й нині в межі між вимовою вибухового *g* (північ) і фрикативного *y* (південь).

Фінно-угорські племена Середнього Поволжя, як і балти та фінно-угри Східної Прибалтики, маючи значно чисельніше населення й відносно високий ступінь суспільного розвитку, сформувалися в самостійні народності.

Своєрідний етномовний конгломерат, який утворився в басейні Верхньої Волги й Середньої Оки, об'єднувався *спільним фінно-угорським субстратом*. Хоч територію в'ятичів Володимир Великий приєднав до Київської Русі в 981 р., а Ростово-Суздальську землю — в 982 р., вони дуже слабо залежали від влади київського князя.

Територія сучасної центральної Європейської Росії в X—XIII ст. була далекою глухою провінцією Київської імперії, відділеною від Наддніпрянської Русі величезним масивом непрохідних хащів, від якого ще й нині залишилися знамениті брянські ліси. Через це на Наддніпрянщині ту далеку територію аж до XV ст. називали Заліською, Заліссям, «Залеська земля» («земля, що міститься за лісом»). Розкидані по лісах та болотах, заліські поселення ще довго зберігали етнографічні особливості місцевих фінно-угорських племен, насамперед мурами, мері і весі. У цьому ареалі й відбувалася регіональна консолідація різних племен. Через строкатий етнічний склад населення цей процес був повільним і довготривалим.

У X ст. в межиріччі Оки та Волги виникло *Ростово-Суздальське князівство*. Його політичними центрами були спочатку Ростов, з початку XII ст. — Суздаль, а з другої половини XII ст. — Володимир. На XII ст. на Ростово-Суздальській землі відбулися істотні зміни. Різко збільшилася кількість населення завдяки його припливу з інших регіонів Київської Русі, виникли нові міста (Володимир, Переяслав-Залеський, Юр'єв та ін.), найважливішим серед яких став Володимир-на-Клязьмі, заснований при Володимирові Мономаху. Ростово-Суздальщина мала прямі торговельні зв'язки з Центральною Азією річковим шляхом через Волгу й Каспійським морем, що наклало певний відбиток на культурно-історичний розвиток цього краю.

Політична вага і значення Ростово-Суздальської землі різко зросла в роки князювання *Юрія Долгорукого* — молодшого сина Володимира Мономаха і засновника Москви (1147 р.). Одружившись із половецькою княжною, він започаткував міцний і тривалий антиукраїнський союз володимиро-суздальських князів із половцями. Саме Суздальська земля від середини XII ст. очолила коаліцію Новгород, Полоцька та Смоленська за відокремлення від Києва⁴⁰. Проте Юрій Долгорукий ще не переривав зв'язків з Києвом і навіть намагався здобути собі київський престол.

⁴⁰ *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. С. 114.

Зовсім іншу політику повів син Юрія Долгорукого *Андрій Боголюбський* (1157—1174). Він виріс на Суздальщині, вважав її своєю батьківщиною. Україна була для нього вже чужа. Спочатку Юрій Долгорукий посадив Андрія на престол у Вишгороді біля Києва, але він таємно втік звідти до Суздаля, забравши з собою різні коштовності, а серед них — і славнозвісну Вишгородську ікону Богородиці, що стала основною святиною Володимира-на-Клязьмі, а згодом — і Москви. *Це був відвертий і демонстративний розрив з Україною, початок самостійної політики молодого Великої Русі*. Андрій уже не брав участі у спільних походах князів проти половців, хотів навіть провести розрив на церковному рівні й заснувати окрему митрополію для північних земель. Він переніс столицю князівства із Суздаля до Володимира, і з цього часу князівство стало називатися *Володимиро-Суздальським*. Поблизу м. Володимира у

с. Боголюбово князь Андрій побудував князівський замок (через це його й прозвали Боголюбським). Саме Андрія Боголюбського слід вважати *засновником російської державності*. Проти Києва він вів жорстоку ворожу політику. Видатний російський історик В. Ключевський писав, що «в особі князя Андрія великорос уперше виступав на історичну сцену», а суздальські містечка «становили тоді особливий світ, з відносинами й поняттями, яких не знали в старих областях Русі»⁴¹.

⁴¹ Ключевский В. О. Сочинения: В 8 т. — Т. 1. — Курс русской истории. — Ч. 1. — М., 1956. — С. 324—325.

У 1169 р. на втручання Києва у справи Новгороду Андрій Боголюбський, очевидно, вже вважаючи всі північні землі своїми, відповів війною. Він вирушив на Київ з великою армією одинадцяти північних князів, здобув місто і дуже його зруйнував. Як відзначає літопис, «не було милосердя нікому нізвідки, церкви горіли, християн убивали, інших брали в неволю». Суздальці пограбували Десятинну церкву та Софію, забрали ікони, книги і всі коштовності. Досі ще ніхто й ніколи так не нищив старої столиці. Такого ж спустошливого нападу Київ зазнав і 1203 р., коли суздальський князь Всеволод разом з половцями пограбував і спалив столицю Русі.

Лють і ненависть, із якими суздальці нищили киян, як і не менш жорстокі акції у відповідь, свідчать про те, що це була вже не традиційна міжусобна боротьба, а міжетнічна ворожнеча.

Своїм намісником у Києві Андрій Боголюбський посадив свого брата, а сам залишився у Володимирі. Це знаменувало остаточний занепад Києва. Його роль як політичного центру Київської Русі перейшла до Володимира-на-Клязьмі й до Галича (на сучасній Івано-Франківщині).

На початку XIII ст. Володимиро-Суздальське князівство розпалося на удільні князівства: Ростовське, Ярославське, Переяславське, Московське та ін. У 1238 р. на Володимиро-Суздальщину напали монголо-татари і завоювали Залісся.

Монголо-татарське ярмо (його називали «ігом») призвело до остаточного відчуження Залісся від Русі, і відтоді політична історія цих двох територій остаточно стала розвиватися різними шляхами.

Від середини XIII ст. на Володимиро-Суздальській землі швидко почало міцніти і приєднувати до себе сусідні землі *Московське велике князівство* — *перша власне російська держава*. Воно займало вигідне географічне положення на важливих торговельних шляхах і стало природним центром російських земель. Сусідні князівства, а також ліси й болота, що оточували Московське велике князівство, оберігали його від нападів монголо-татар і литовських військ. Це сприяло зростанню економічного й політичного значення Московського князівства як центру формування російської народності. Московські князі, починаючи з *Івана I Калити* (1325—1340), вміло використовували владу монголо-татарських ханів для своєї мети.

У другій половині XIV ст. відбувалося економічне піднесення північно-східних околиць колишньої Київської Русі. Воно створило матеріальну базу для боротьби проти монголо-татарського поневолення. Перемога московського князя Дмитрія Донського над монголо-татарами в *Куликовській битві* (1380 р.) зміцнила керівне становище Москви серед інших російських князівств, яка стала відігравати вирішальну роль у політичному об'єднанні російських земель та формуванні російської народності.

Протягом XIV—XV ст. основні російські землі було об'єднано навколо Москви. Наприкінці XV ст. Московське князівство приєднало до себе Ярославське, Ростовське князівства, Новгородську феодальну республіку, Тверське велике князівство, В'ятську і частково Рязанську землі, і внаслідок цього склалася *Російська централізована держава*.

У 1480 р. Московщина остаточно звільнилася від монголо-татарського ярма. Великий князь *Іван III Васильович* (1462—1505) став Государем єдиної Російської централізованої держави. Але монголо-татарське поневолення залишило глибокий слід не тільки у свідомості людей. Воно вплинуло на всі сторони суспільно-політичного життя молоді російської держави, певним чином відбилася й на менталітеті російської народності. Не випадково ж М. Бердяєв називав Росію «християнізованим татарським царством».

Московський цар — глава колишнього Північно-Східного улусу Золотої Орди — з розпадом імперії Чингісхана сприймався і московитами, і татарами як законний спадкоємець монголо-татарської держави. На думку М.Трубецького, «Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Російський цар був спадкоємцем монгольського хана. Повалення татарського іґа звелось до заміни татарського хана православним царем і до перенесення ханської ставки до Москви. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя становили представники татарської знаті. Російська державність... походила від татарської, і навряд чи мають рацію ті історики, які заплющують очі на цю обставину або намагаються применшити її значення»⁴².

Московські князі та інша знать охоче родичалися з татарськими вельможами, вважаючи за честь брати собі за жінок якщо не родичок ханів, то в крайньому разі знатних дівць з Орди⁴³.

⁴² *Трубецкой Н.С.* К проблеме русского самопознания. — [Б.м.], 1927. — С.49.

⁴³ *Новосельцев А.И.* Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказ в средние века // Вопросы истории. — 1989. — №9. — С.31.

Разом з тим слід відзначити, що московські царі (як і інші східнослов'янські) землі під владою Золотої Орди залишилися християнськими. Більше того, на думку істориків, є підстави стверджувати, що якраз у період монголо-татарського панування християнство стало посправжньому релігією московитів, 90% яких аж до ХІХ ст. Включно становили селяни. На більшій частині Московщини простий люд не ідентифікував себе ні з яким етносом і не мав певного етноніма, але називав себе християнами. Саме цим і пояснюється той досить дивний факт, що назва селян у російській мові походить не від місця їхнього проживання на селі (як в українців, білорусів), а за релігійною ознакою: *крестьянин* < *крестианин* < *христианин*.

Від фінно-угорської назви столиці окремого князівства *Москва*, яка вперше як невелике село згадується лише в 1147 р., було названо цілу державу. Її правителі називали себе князями (згодом великими князями, пізніше царями) московськими, а своїх підданих — московськими людьми. Назви «Москва», «Московия», «Московское государство» були офіційними урядовими назвами держави. Так її називала і вся Європа, країни Сходу, турки, араби та інші народи, а мешканців Московщини іменували «москвинами», «москвитянами», «московитами», «московитянами»⁴⁴. Українці від ХVст. своїх північно-східних сусідів послідовно називають *москалями*, а їхню країну — *Московією*.

⁴⁴ Див.: *Наливайко Д. С.* Очима Заходу. Рецепт України в Західній Європі ХІ—ХVІІІ ст. — К., 1998. — С. 362.

Як бачимо, *становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі — Середньої Наддніпрянщини і не має до неї жодного стосунку.*

Багатоетнічний склад населення і своєрідність історичного процесу, що протягом значного часу тривав в умовах монголо-татарського ярма, спричинилися до того, що *формування російської народності розтягнулося більше ніж на три століття* (друга половина ХІІ — кінець ХV ст.) *і пройшло декілька етапів.* Поступово зростала територія держави, відбувався довготривалий процес формування російської мови, змінювалися духовні

пріоритети і культура загалом, а все це формувало й нову ментальність усієї народності. Ця ментальність була досить своєрідною порівняно зі світосприйняттям південних русинів-українців. Росіяни в епоху Івана Грозного вже були мало чим схожі на росіян часів Андрія Боголюбського.

Характерною особливістю процесу формування російської народності було те, що в неї влився великий струмінь фінно-угорської і частково балтійської крові. Історичну роль фінно-угорського субстрату у формуванні антропологічного типу російського народу та деяких особливостей його мови й етнографічних рис визнають і самі російські дослідники (М. Покровський, В. Алексеев, Т. Алексеева, Є. Горюнова, Г. Дебець, М. Левін, Т. Трофимова та ін.).

Отже, наявний у розпорядженні вчених фактичний матеріал доводить, що *«російський брат» за віком зовсім не «старший», а наймолодший*. Та й у спільній колиці він ніколи не був, бо поки народився, «колицка» вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український етнос, а також перейняли етнічну назву — *Русь*. Повністю має рацію відомий український історик Л. Залізник, відзначивши, що «права Москви на історичну та культурну спадщину княжого Києва не більші і не менші, ніж права Мадрида, Лісабона, Парижа та Бухареста на історію та культуру латинського Риму. Як романські народи успадкували певні надбання римської культури, так і білоруси та росіяни увібрали у свій етновизначальний комплекс певні елементи культури княжого Києва. Однак, як перші не були безпосередніми творцями латинської культури Риму, так і другі мають опосередковане відношення до творення культури Київської Русі. Адже переважна більшість елементів останньої постала в межах Південної Русі, нехай і під зовнішнім впливом культури Візантії. До того ж, сталося це значною мірою ще до появи білорусів та росіян на історичній арені Східної Європи»⁴⁵.

⁴⁵ Залізник Л. Від склавинів до української нації. — С. 123.

«Русь», «Росія», «Великоросія», «Малоросія»?

Походження назв *Русь*, *руський* остаточно не з'ясоване. З цього приводу вже понад двісті років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом, полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *Русь* як запозичення і шукати її витоки то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (сарматів). Інші вчені вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Однак дослідження етимології слова *Русь* має суто наукове значення. Для становлення національної самосвідомості східноєвропейських народів вирішальне значення мало не походження цього етноніма (норманське, іранське, автохтонне чи якесь інше), а *історія його вживання* в суспільно-політичній практиці різних державних утворень і в науковій літературі різних історичних періодів.

Слово *русь* мало збірне значення (як *знать*, назви племен *чудь*, *сербь*, а також *чернь*, *челядь* та ін.), а одиничне значення — *русин* (множ. *русини*), як *чудин*, *болгарин* та ін. Деякі дослідники твердять, що в середині I тис. н. е. існувало окреме східнослов'янське плем'я русів. Але це припущення мало ймовірне, бо руси, якби вони справді були як окреме плем'я, мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла б зникнути безслідно. Однак жодних слідів так званих русів археологи досі не виявили. Про таке плем'я нічого не сказано і в «Повісті минулих літ», яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їхні союзи.

Етнонім *рус* (*hrus*) уперше згадується в сирійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї (можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Цілком вірогідно, що на Середній Наддніпрянщині цей етнонім мав також паралельну

форму *рос*, відображену аж донині в топоніміці цього регіону. Тут течуть річки *Рось* з її притоками *Роська* та *Росава*, яка має притоку *Росавку*, а також *Роставиця* (*Роставиця*). За припущенням деяких істориків, у давнину *Россю* називалася і якась річка на Чернігівщині, про яку в Іпатському списку літопису під 1187 р. сказано: «У той же рік пустошив [хан] Кончак по [ріці] Росі з половцями. А після цього стали вони часто пустошити по Росі в Чернігівській волості» («Літопис Руський», с. 343). Найвірогідніше, що роси (руси) в середині I тис. до н. е. — це одне з іраномовних сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини, яке, можливо, входило в антський племінний союз. Назва *роси* — *руси* у своїй основі могла мати найменування річки. Густинський літопис свідчить, що назва *Русь* — «от реки глаголемая Рось» (Полн. собр. русск. летоп., т. II, СПб, 1843, с. 236). У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос* (*рус*, *русь*) разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене і в давніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських — *роси*, у західноєвропейських — *руси* (але іноді й *рос*, *роси*), а в давньоруській писемності переважають назви *Русь*, *руський*, хоч зрідка трапляється й *роський* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили руси (чи роси), мав назву лише *Русь*.

Який термін давніший — *рось* чи *русь* — і досі не встановлено. Одні фахівці вважали давнішим *русь* (М. Тихомиров), інші — *рось* (Б. Рибаків), але обидві назви, без сумніву, дуже давні й сягають перших століть нашої ери

Є підстави вважати, що *руссю* спочатку називалися антські вояки-дружинники, а від них ця назва згодом перейшла на найпівденніший протоукраїнський союз племен — полян у трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Россю (літописець відзначає: «поляне, яко нынъ зовомая русь»). На час утворення давньоруської держави (очевидно, протягом VIII—IX ст.) назва *Русь* поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше — на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом *Руссю* стали вважати всю Київську імперію.

У давньоруських джерелах термін *Русь* має подвійне значення: *Русь* первісна, наддніпрянська і *Русь* — уся Київська держава разом з приєднаними до неї землями неслов'янських племен і народів.

Подвійне розуміння назви *Русь* було поширене не тільки серед східних слов'ян, але й за рубежем, зокрема у Візантії. Наприклад, у творах візантійського імператора X ст. Костянтина Багрянородного йдеться про «далеку Русь» і протиставлювану їй «близьку Русь» у первісному, найдавнішому значенні цього терміна — як східнослов'янські землі над Дніпром.

Отже, *Руссю* споконвічна називали сучасну територію України, а прикметник *руський* вживався як самоназивання українців. Щоправда, у «Слові про Ігорів похід» засвідчений також етнонім *русичі*. Але він трапляється лише в цьому творі як авторський неологізм, «своєрідна формула високого стилю староруського поета»⁴⁶ і ніколи практично більше не вживався.

⁴⁶ Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. – Воронеж, 1991. – С. 46.

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» безперервно зберігалось протягом багатьох століть. Русинами називали себе українці у Великому князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 р. навіть використовується термін «руська нація» (*Natio Ruthenica*). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю — *Русь*, а їх самих — *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву «Русь». Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* (тобто

«український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: «Головна руська рада» — перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітне товариство «Галицько-руська матиця», «Собор руських учених» (1848 р.), «Руська трійця» (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), чотиритомна «Історія літератури руської» (тобто української) О. Огоновського та ін.

З етнонімами *русь*, *руський* пов'язана і самоназва *русин*, *русини*, ким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців.

Таким чином, етноніми *русь*, *руський*, *русинський* — давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди — росіяни.

Коли ж і як це сталося?

Час, причини, етапи і наслідки для українців втрати давньої назви їхнього краю *Русь* і поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою глибоко і всебічно розкриті в монографії (на жаль, маловідомій широкому читацькому загалові) львівського дослідника Є. Наконечного «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» (Львів, 1998, 162 с., тираж 700 прим.). З цієї праці довідуємося, що присвоєння Московією давнього імені України — *Русь* відбулося в XIV—XV ст. і було зумовлене насамперед великодержавницькими амбіціями московських царів. Проте істотну роль у цьому відіграли й константинопольський патріарх та його церковна адміністрація.

Як відомо, після офіційного прийняття 988 р. князем Володимиром християнства візантійського обряду на Русі розпочалася організація церкви та розбудова її ієрархії. Руська православна церква підлягала владі константинопольського патріарха — глави всіх православних християн. Він особисто висвячував митрополита, який з 1051 р. стояв на чолі руської православної церкви (аж до XV ст. київськими митрополитами, за незначними винятками, і в переважній більшості єпископами були тільки греки). Глава руської православної церкви дістав титул «митрополита Київського і всія Русі», який зберігся в Україні аж до нашого часу. Київському митрополитові підпорядковувалися руські єпископи, а їм, у свою чергу, — священики та ченці (монахи). Сама ж церква називалася *руською*, оскільки були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви. Таким чином, крім етнічного й політичного, термін *Русь* набув ще й церковного значення.

З розширенням адміністративних меж первісної Русі й утворенням Київської імперії церковна юрисдикція київського митрополита поширювалася на всі новоприєднані території. Маючи сильну церковну владу й міцні позиції в суспільстві, київські митрополити часто дозволяли собі не в усьому коритися Константинополю, що викликало постійне незадоволення візантійських патріархів. Через це, коли на Заліссі утворилося й зміцніло Ростово-Суздальське, а згодом і Московське князівство, політика й ідеологічні засади яких базувалися на міцних підвалинах православ'я, правителі цих князівств здобули в константинопольських церковних ієрархів особливу прихильність і симпатію.

Після завоювання Залісся монголо-татарами позиції православної церкви на тих землях ще більше зміцніли, і константинопольський патріарх переконався, що на суздальсько-московських територіях візантійське православ'я має найміцнішу опору, а київський митрополит там буде слухнянішим. Так виникла ідея перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі, щоб «провчити» Київ за його часту опозицію до Візантії.

У 1299 р. за наказом вселенського патріарха київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан.

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «руськими». Одні з них іменували себе «митрополитами всія Русі», інші — «митрополитами Київськими і всія Русі»⁴⁷.

⁴⁷ *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 24, 31—35.

Управління руською православною церквою з боку візантійських духівників відбувалося у формі жвавого листування між канцеляріями константинопольського патріарха та руських митрополитів. З перенесенням резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі в цареградської церковної адміністрації виникла потреба *розрізнити власне Русь* (тобто територію тодішніх Київського і Галицько-Волинського князівств) *та її колишні колонії* — *Залісся і Новгород*. До речі, подібна ситуація колись виникла і в античній Греції. Поруч з метрополією Елладою утворилися численні колонії в Італії, Передній Азії, південній Русі та в інших районах Середземноморського басейну, часто з елінізованим («огреченим») населенням. У зв'язку з цим треба було термінологічно розрізнити метрополію і колонії. Елладу (тобто власне Грецію) назвали *Мікра Геллас* («Мала Греція»), а розкидані по морських узбережжях колонії — *Мегале Геллас* («Велика Греція»). Оскільки церковні книжники утворювали географічні назви, політичні терміни і титули на основі відомих їм історичних аналогій та прецедентів, вони так підійшли і до розрізнення давньої Русі та пізніше приєднаних до неї земель.

На Синоді константинопольського патріарха в 1303 р. під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства *Мікра Росія* («Мала Росія», тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину — *Мегале Росія* («Велика Росія», що означало «Русь пізніша, похідна, новостворена»). Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні *Росія*, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Отже, терміни *Росія (Россія), Малоросія, Великоросія* та всі похідні від них слова *сформувалися в церковних канцеляріях вселенського патріарха*.

Спочатку і титул «всія Русі», і назви *Мала Росія* та *Велика Росія* вживалися лише в церковній практиці й не поширювалися на світське діловодство. У сфері державного управління і суспільних відносин протягом X—XIII ст. Руссю вважалася лише Наддніпрянська Русь. Як видно з тогочасних літописів, якщо хтось із Новгорода, Ростова чи Суздаля вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, це сприймалося, що він «їде на Русь». Таким чином, *на території майбутньої Московщини під поняттям «Русь» розуміли сучасну територію України*. Новгородщина, Залісся та деякі інші провінції Київської імперії, оскільки ними управляла руська князівська та церковна адміністрація, вважалися «руськими землями», але самі вони Руссю ніколи не називалися.

Після відокремлення Залісся від Руської держави, коли воно було завойоване монголо-татарами й увійшло до складу Золотої Орди як її західний улус, назви *Русь, руський* побутували переважно серед церковних книжників, для яких синонімом до поняття «православна церква» була назва «руська церква». Однак трохи згодом, коли Московське князівство, виокремившись у першій половині XIII ст. з Володимиро-Суздальського, набуло значної економічної могутності й політичної ваги, об'єднало навколишні землі в одну централізовану державу, московські правителі захотіли почувати себе причетними до політичної та культурної спадщини Київської Русі й намагалися наслідувати її традиції. Вірнопідданий васал і ретельний слуга монгольських ханів, жорстокий і підступний московський князь Іван Калита, який за

їхнім наказом воював проти Твері, Пскова та Смоленська, за виняткові заслуги перед Золотою Ордою дістав від її хана (царя) Узбека титул *великого князя «всія Русі»* (1328 р.). Проте цілком зрозуміло, що той титул не поширювався і не міг поширюватися на всю Русь. Малася на увазі лише Русь татарська, в якій існувала «руська» (тобто православна) церква, а територія Русько-Литовської держави монголо-татарам була непідвладна, отже, й для влади новоспеченого князя «всія Русі» недосяжна. За таких умов титул «всія Русі» призначався лише для домашнього вжитку й означав «головний татарський васал», «головний татарський збирач податків на Заліссі». Цей високий титул з таким обмеженим значенням тоді не прищепився, і про нього швидко забули.

Зовсім інший зміст у першій половині XIV ст. мав титул *«усієї Русі»* в Галицько-Волинській державі. Цей титул разом з королівською короною дістав від папи римського в 1253 р. ще Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю в давньому розумінні її етнографічного ареалу. Відтоді всі галицько-волинські князі, продовжуючи цю традицію, називалися князями і господарями «Руської землі» або «всієї Руської землі», а на печатках був відображений титул «короля Русі» (Rex Russiae). Галицький князь Роман Мстиславович, який зібрав усі етнографічні землі русинів, у літописі називається «самодержавцем усієї Русі».

На Заліссі, в Московщині, до титулу «всія Русі» повернулися знову наприкінці XV ст. На цей час (з 1448 р.) *руська православна церква остаточно поділилася на дві митрополії — київську та московську*. Церкву Русі та Білорусі (за тодішньою термінологією — Литви) очолював «митрополит Київський, Галицький і вся Русі», а на чолі самопроголошеної московської митрополії стояв свій митрополит, який, щоб не бути нижчим перед митрополитом київським, теж почав використовувати формулу «митрополит московський і вся Русі». У свою чергу, великі амбіції розпалилися і в московського князя Івана III. Завершивши об'єднання заліських земель навколо Москви й остаточно звільнившись від монголо-татарського панування, він, за аналогією до митрополита, проголосив себе *«Государем и самодержцем всея Руси»* (1492 р.), хоч ні митрополит, ні князь на Наддніпрянській Русі нічим не володіли й зовсім не мали підстав брати на себе титул «всія Русі». Цей титул використовували потім і наступники Івана III, хоч до назви країни він не мав жодного стосунку, бо Московська держава аж до 1721 р. ніколи офіційно не мала назви «Русь», яка, в свою чергу, як назва держави після загибелі Київської імперії ніколи й ніде не поновлювалася. І в очах тодішніх західних європейців Московщина також не ототожнювалася з широко відомою в Європі Рутенією (тобто Україною), а московити — з рутенцями.

З поділом руської православної церкви на київську та московську митрополії започаткована константинопольською церковною адміністрацією традиція використовувати назви *Мала Росія* і *Велика Росія* ще більше зміцніла. Під її впливом галицький князь Юрій II (помер 1340 р.) як справжній спадкоємець Русько-Київської держави починав грамоти формулою: «Ми, Юрій, з Божої ласки природжений князь усея Маляя Росії...» (1331 р. та ін.). І в грамотах константинопольських патріархів, починаючи з 1347 р., Галицько-Волинське князівство часто називається *Малою Росією* як протиставлення московським землям, тобто *Великій Росії*.

У XV—XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Киевского престола и всея Росіи» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевський, Галицький и всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни *Росія*, *Россия* на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва *Россия* вперше засвідчена в московській грамоті 1517 р., а в надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» вперше вжито назву «Великія Росія».

Від середини XVI ст. *Россией* стали називати всю сукупність земель, що увійшли на той час до Московської централізованої держави. Протягом XVI—XVII ст. з'явилися також прикметники *росский, российский*. Як відзначив М. Костомаров, «слово *Россия* або *Rosia, российский* було на початку книжним, риторичним, подібним до того, як Франція називалася Галлією, Польща— Сарматією, Німеччина — Германією, Угорщина — Паннонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіційною, але загальноживаним народним словом не зробилася до пізніших часів»⁴⁸.

⁴⁸ Костомаров Н. И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссией)? // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1928. — Т. XXVII.

У середині XVII ст. московський цар Олексій Михайлович, здобувши після Переяславської угоди 1654 р. протекторат над так званою Гетьманщиною, використав стару церковно-адміністративну термінологію константинопольської патріаршої канцелярії і в 1655 р. прийняв на себе титул «*всєя Великая, Малая и Белая Руси самодержец*».

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. Малоросія обмежувалася лише Лівобережною Україною, тобто Гетьманщиною (Полтавщина, Чернігівщина, а також м. Київ), поряд з якою були також землі Війська Запорозького (стєпова Україна) та Слобідська Україна. Для земель Війська Запорозького (південна Україна) царський уряд вигадав штучну назву «Новороссія». Слобожанщина, яка в урядовій мові тривалий час називалася «Слободская Украина», охоплювала всі східні етнографічні землі українців, тобто сучасну Харківщину, частину Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також південь Белгородської, Воронежської, Курської і частково Ростовської областей Росії.

Незважаючи на те, що історична Гетьманщина («Малороссія») і Слобожанщина («Слободская Украина») були заселені одним народом — українцями, ці землі тривалий час мали в царській Росії різний державно-правовий статус: Гетьманщина до другої половини XVIII ст. зберігала деякі прикмети автономної держави (хоч і під зверхністю російського імператора), а Слобожанщина від самого початку належала до Московської держави як її південна провінція. Різницю між цими територіями відчували й українські письменники кінця XVIII — початку XIX ст., які могли навіть протиставляти Слобідсько-Українську губернію Гетьманщині, а Г. Сковорода називав «Малоросію» своєю матір'ю, а «Україну» (Слобожанщину) — тіткою.

Наприкінці XVIII ст. офіційна російська назва «Мала Росія», «Малоросія» почала поширюватися й на новоприєднані до Росії (після поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 роках між Росією, Австрією та Пруссією) правобережні українські землі. З 1832 р. царський уряд запровадив для Правобережжя колоніальну назву «Юго-Западный край».

Незважаючи на всі потуги царських чиновників, штучна назва «Малоросія» в Україні не прижилася і ніколи не вживалася серед простого народу. Так само і в Московщині аналогічний грецький витвір «Великоросія» побутував лише в офіційних документах, а не в усному мовленні.

Щоб уникнути терміна «Малоросія», який царські колонізатори використовували як один з асиміляторських засобів, українська культурна еліта в XIX ст. вживала визначення «Южная Русь», «южнорусский» (наприклад, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка тощо).

Колоніальна назва «Малоросія» разом з етнонімом *малорос, малороси* поступово набуває образливого для українців забарвлення як ознака чогось нижчого й менш вартісного. На рівні малоросійства імперська Москва впродовж століть намагалася заморозити наш національний розвиток, що їй значною мірою вдалося зробити на загарбаних нею східних і південних теренах України. У Галичині, Прикарпатті й на Закарпатті, куди не сягнула загребуша московська рука, національна свідомість українців набагато вища⁴⁹.

На початку XVIII ст. відбулася зміна назви *Московської держави*. Цар Петро I намагався знищити почуття самотності в українців та білорусів порівняно з московитами, а також і Московщину прилучити до європейської цивілізації. З цією метою він навіть мав намір перенести столицю до Києва. І для цього були певні підстави. «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу "китайським муром" і протиставлялася Європі, Україна з кінця XVII століття посилала значну кількість своєї молоді у вищі школи країн Західної Європи»⁵⁰. То ж не дивно, що Петро I, прагнучи наблизити Росію до Європи, почав спиратися на культурний потенціал України, яка відтоді тривалий час жила Московщину інтелектуальними силами. «Уже сама належність до української національності була певним атестатом для обіймання високої посади в Москві»⁵¹.

⁴⁹ *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 30—41, 75—90. Див. також: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. I. — К., 1994. — С. 44, 248.

⁵⁰ *Голубенка П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 129.

⁵¹ *Пекарский П.* Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб. 1862. — С. 2.

У XVIII ст. в Росії не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі вихідці з Лівобережної України. Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (за Петра I вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців та білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії, — син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) — дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами — російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії — російського роману), талановиті художники А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Мартос, всесвітньо відомі композитори М. Березовський та Д. Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почестей і слави, інші найвно сподівалися окультурити ту «варварську» країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування Московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи — до українських традицій, пояснюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Якби не були великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемагати тенденцій і традиційного ладу російського народу, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив,

який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними, поліційними засобами держави»⁵². До цього слід додати, що послідовна, тривала і цілеспрямована боротьба російського царизму проти всього українського була спрямована не тільки на нищення багатівікових культурних здобутків нашого народу, але й на зміну його ментальності, перетворення його в пасивне «стадо баранов». Батогом (репресивними заходами) щодо простого люду і пряником (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кріпаками) стосовно колишньої козацької старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вдалося досягнути своєї мети — знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в ХІХ ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денационалізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу загалом для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денационалізована українська суспільна еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму.

У 1721 р. за указом Петра І Московська держава дістала назву «Российская империя», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника *Россия* прикметник *российский* став означати належність до Російської імперії.

Змінюючи назву своєї держави, Петро І прагнув таким чином не тільки знищити почуття окремоті українців та білорусів стосовно московитів, але й присвоїти величезні політичні та культурні надбання Київської Русі. Однак постає питання: чому в такому разі він не використав традиційного терміна *Русь* («Русская империя»), а запозичив грецький термін *Россия*? Річ у тому, що слово *Русь* у Московщині серед простого люду не вживалося. І там, і в усій Європі знали, що *Русь* — це край, який лежить північніше Чорного моря над Дніпром, Дністром, Бугом і Сяном. Якби *Руссю* було названо й Московську державу, це скрізь могло б сприйматися, що вона стала частиною споконвічної Русі-України. Щоб з'єднати Україну й Московщину в одну державу, в якій геополітичним центром сприймалася б московська територія, а Україна виступала б як додаток до неї, Петро І і вдався до штучного, але на той час досить поширеного церковного терміна *Росія*, *Россія*⁵³.

⁵² Голубенка П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк — Париж — Торонто. — 1987. — С. 288. Цит. за працею: *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 86.

⁵³ Детальніше див.: *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? — Львів, 1907. — С. 57. Див. також: *Наконечний Є.* Знач. праця. — С. 87.

⁵⁴ *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 90—91.

⁵⁵ *Луца Ю.* Призначення України. — Нью-Йорк, 1953. — С. 153.

⁵⁶ *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями.—С. 93.

Давній термін *Русь*, узятий в українців, у формі прикметника *русский* від ХVІ ст. в Московщині почав спорадично використовуватися для назви російської народності. Варто звернути увагу на незвичну атрибутивну форму цього етноніма. Адже самоназви всіх слов'янських народів є субстантивними й відповідають на питання іменника *хто?* (*українець, білорус, поляк, чех, словак, хорват*), а не присвійного прикметника *чий?* Росіяни ж, на відміну від закономірної самоназви українця у часи Київської Русі — *русин (хто?)*, коли йдеться про їхню національну належність, відповідають на питання *чий?* («*русский*»), тобто фактично стверджують, що йдеться про тих, котрі належать русинам⁵⁴. Проте є й інше тлумачення цього

етноніма. На думку деяких дослідників, самоназву *русские* слід вважати реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. Як відомо, протягом X— XII ст. київські та новгородські культуртрегери у процесі християнізації цих племен нав'язали їм богослужбову мову Києва і назву, яка вказувала на належність їх до Русі («русские»)⁵⁵. За іншою версією, атрибутивна форма терміна *русский* пояснюється монголо-татарським впливом. У підвладному монголо-татарам Заліссі, згідно з їхніми уявленнями про державний устрій, будь-який підданець втрачав свою особистість, навіть національну належність, і ставав річчю, власністю правителя, який може ним довільно розпоряджатися. Зокрема, чудський за походженням підданий, що був власністю руського князя, для монголів теж ставав руською людиною, а не індивідуальною особистістю. При частих переписах прикметник *русский* закріпився серед населення Залісся на означення етноніма (народного імені)⁵⁶. Через це й мова цього народу стала називатися «русским языком», а не «российским» (хоч М. Ломоносов назвав свою працю «Российская грамматика»), бо це означало б «мова всіх народів, які входять до російської держави».

В офіційному вжитку етнонім *русский* закріпився наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «высочайшим повелением» остаточно наказала московському народові називатися «русскими» і заборонила йому вживати назву «московитяне». Однак етнонім *русские* чи *русські* зовсім не сприймали сусідні з Московщиною народи — білоруси, поляки і тим більше українці, які не могли змиритися з тим, щоб їхня давня самоназва була перенесена на москвитів. Першими на компроміс пішли поляки як найменш зацікавлена сторона: щодо москвитів, які стали називати себе *русскими*, вони почали вживати похідний від грецького слова «Росія» термін *росіяни* (Rosjanie, Rosjanin, Rosjanka). Услід за ними цей термін у писемній мові, а потім і в усному мовленні почали використовувати й українські та білоруські автори, і в українській мові він став літературною нормою. На відміну від цього, в білоруській мові вживання термінів *рускі*, *расійскі* згодом було пристосоване до норм вживання рос. *русский*, *российский*.

Двозначність і некоректність прикметникової форми етноніма *русский* були очевидні й для самих росіян. Протягом XVIII—XIX ст. вони робили спроби виправити цей термін, запровадивши замість нього субстантивовані форми *россы*, *россияне*. Однак ці форми, породжені високим «штилем», стали сприйматися як архаїчні й не прижилися⁵⁷.

⁵⁷ Агеева Р. Страны и народы: Происхождение названий. — М., 1990. — С. 152; Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 92.

У російському прикметнику *русский* злилися два поняття: *русский* (тобто «український») і *русский* «російський», а це призводить до непорозумінь і навіть до політичних спекуляцій. У сучасних російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях поняття *русский* епохи Київської Русі, що однозначно означає «український», передається словом *русский* і трактується як «російський». Пропозиція академіка Д. Лихачова увести в російську мову прикметник *русский* від іменника *Русь*, на відміну від *русский* у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських учених і російської громадськості. Більше того, нині стало модним навіть підміняти поняття *Древняя Русь*, *древнерусский* (тобто «належний до періоду Київської Русі») простішими і декому вигіднішими *Русь* (у розумінні «Росія»), *русский*. А звідси — далекосяжні висновки: Київська Русь — це те саме, що й Росія, а давньоруська мова — це «русский язык». Отже, виходить так, що нинішня російська мова звучала у золотоверхому стольному граді Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) були *русскими*, тобто росіянами. Коли і звідки взяли тут українці, для багатьох українофобів залишається загадкою. Для її розгадки дехто робить спробу відродити сумнозвісну гіпотезу середини минулого століття акад. М. Погодіна, щиро вірячи, услід за ним, що в давньому Києві й на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці нібито прийшли сюди з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами простори аж наприкінці XV ст. Як ми вже відзначали, неспроможність цієї гіпотези

переконливо довів ще М. Максимович відразу ж після її появи. Відтоді минуло понад століття, і дослідники давньоруської історії й давньо-київської писемної мови досягли величезних успіхів. Усі пізніші студії писемності Київської Русі, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині й, зокрема, у Києві, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Адже навіть нинішня елементарна шкільна програма з історії України забезпечує мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації у Київській Русі, і кожен школяр має знати, що *Київська Русь — це не Росія, а руська мова — це не російська мова*.

Маніпулювання термінами *Русь, руский, Россия* в політичних інтересах не обмежується лише погодінською гіпотезою. Адже назва країни *Росія* засвідчена...у «В(е)лесовій книзі», що в досвідченого читача викликає неабияке здивування. Цю книгу, написану на дерев'яних дощечках, від яких через воєнні лихоліття дослідники мають лише фотокопію однієї з них і транслітерованій та перекладений Ю. Миролюбовим на сучасну російську мову текст усіх збережених дощечок, деякі аматори нашої старовини вважають найдавнішою пам'яткою України-Русі й відносять її до V—IX ст. Проте філологи-славісти цілком обґрунтовано сумніваються в автентичності «В(е)лесової книги», бо в ній натрапляємо на багато різних недоладностей у змісті й формі викладу, що абсолютно суперечать загальновідомим і безсумнівним історичним та мовним фактам.

Крім величезної кількості (понад 400) старослов'янських (тобто староболгарських) і штучно сконструйованих під старослов'янські фонетичних та лексичних компонентів (як саме вони могли потрапити в «українську» пам'ятку язичницької доби, невідомо, бо до прийняття християнства на Русі було ще дуже далеко), «мовного вінегрету» з химерно змішаних елементів майже всіх слов'янських мов різних історичних періодів їхнього розвитку, що являє собою своєрідний «загальнослов'янський суржик», у «В(е)лесовій книзі» дуже насторожує її виразна проросійська ідеологічна спрямованість.

Анонімний автор цього твору вважав, що слов'яни походять з Індії, їхню основу становили росіяни, від яких відгалузилися всі інші слов'янські народи. Він твердить, що найперші міста виникли в Росії («оу РосіѢ»), що «руські» (тобто русини-українці) прийшли також з Росії («од Росіе») на наддніпрянські землі, і там Кий заснував місто Київ (спочатку воно мало назву *Індікиїв*). Прийшовши з Індії, слов'яни ще не були християнами, але вже були готові до прийняття християнства. Однак справжнє християнство — це лише православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (католицьку). Оскільки слов'яни колись були єдині, така єдність має бути відновлена для того, щоб усі вони створили єдину велику і могутню спільнослов'янську державу під гегемонією Росії.

Дуже дивно, що цей замаскований під старовину політичний памфлет якогось російського великодержавника-шовініста XVIII або XIX ст. дехто називає «скрижалями буття українського народу», писемною пам'яткою, якою слід пишатися, якнайширше її популяризувати і навіть включати її до шкільної програми. Уже саме некоректне, недоречне вживання назви *Росія* в пам'ятці нібито V—IX ст., коли цього терміна не було і не могло бути (він з'явився на початку XIV ст.), незаперечно свідчить (разом з багатьма іншими доказами) про те, що «В(е)лесова книга» — це в основному фальсифікація, хоч деякі дощечки могли бути давніми (або скопійованими з оригіналів). Цілком очевидна й необізнаність її автора з історією топонімів *Русь, Росія*, чим він викрив сам себе як фальсифікатор. Однак не можна виключати й того, що автор-підроблювач «В(е)лесової книги» використав якийсь невідомий давній документ (літопис, хроніку, легенду), створений первісним кириличним письмом, тобто пам'ятку від того періоду, який досі в науці вважається безписемним, але вона, якщо справді була, не дійшла до нашого часу.

«Україна» — це не «окраїна»

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької»⁶².

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(= біля) краю*, тобто «погранична територія», інші — з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, украйний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

⁶² Див.: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 343, 347.

⁶³ Складенко В. Звідки походить назва Україна? // «Україна». — 1991. — № 1. — С. 20, 39.

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Складенко⁶³, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украй* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украй* за допомогою того самого суфікса *-in-a* виникло слово *україна* (**ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI—VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто

Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської України, була ще Галицька Україна, Волинська Україна, Чернігівська Україна, Київська Україна та інші України — самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя україну..., а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя україну на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександрівський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна*, *-їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* — це вся відділена частина території племені (згодом — уся територія феодального князівства), *окраїна* — лише погранична територія племені (згодом — погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) — *польською україною*.

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву *козацьких україн*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких україн Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає».

Протягом XV—XVI ст. у слові *україна* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина*, (*-іна*, *-їна*) суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *батько* — *батьківщина* — *батьківщина*, *горох* — *горошина* — *горошина*, *риба* — *рибина* — *рибіна*, *хуртовина* — *хуртовіна*; так само *Україна* — *Україна*). Цей процес, який не завершився й досі, спричинився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів — *Україна* й *Україна* протягом кількох століть. Порівняйте, наприклад, у Т. Шевченка: «Свою *Україну* любіть»; «...а я Тільки вмію плакати, Тільки сльози за *Україну*...»; «В *Україну* ідіть, діти, В нашу *Україну*»; «Це той Перший, що розпинав Нашу *Україну*» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно, закріпилася форма з новішим наголосом — *Україна*.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654 рр.), як відзначає В. Складенко, *Україною* називалися не тільки запорозькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під *Україною* стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»). Західноукраїнські землі й далі називалися *Руссю*, але поступово назва *Україна* поширилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин*, *руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*) була історично необхідна. Перехід до нового етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денационалізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України — *Русь*, а для панівного етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі — України, перехід від самоназви *русин*, *руський* до етноніма *українець* завдав істотного

удару по імперській ідеї московського самодержавства «єдиного руского народу от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і — Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Присвоївши собі давню назву нашого народу, імперська Москва тим самим сподівалася загальмувати, а потім знищити наше прагнення до самобутності⁶⁴.

⁶⁴ *Наконецний С.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 117.

Отже, для нас дуже важливим є той факт, що, незалежно від свого походження, слово *Україна* позначало Козацьку державу, створену Богданом Хмельницьким. Звичайно, ніякою «окраїною» Російської імперії вона не була і весь час претендувала на повну державну самостійність. Саме через це вживання слова *Україна* в царській Росії було заборонено. І лише тоді, коли царським чиновникам стало ясно, що це слово не можна знищити і стерти з пам'яті українців, було вирішено його дискредитувати. Російські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю *Україна* як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання прийменників на і в при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу на Україні чи в Україні? Приїхали на Україну чи в Україну?

Прийменник в (у) у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактно, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): в Англії, у Франції, в Угорщині, у Росії, у Польщі, у Литві; у Львові, у Ніжині, в Овручі, у селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: на Англії, на Франції, на Угорщині, на Росії, на Львові, на Овручі тощо. Коли ж йдеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник на: на Волині, на Поліссі, на Донбасі, на Запоріжжі, на Полтавщині, на Подолі, на Засуллі, на хуторі, на селі (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, і частини міста з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника в (у): у Квебеку, у Галичині, у Дарниці, у Святошині, але таких випадків порівняно небагато.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник на. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники на і в часто вживалися паралельно: *на Україні* і *в Україні* з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необгрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником на. Отже, єдино правильна форма — *в Україні*. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

Додаток

Тернистий шлях українства

1686 р. — Ліквідація автономії української церкви, незаконне й насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і встановлення Московським патріархом контролю в Україні над церквою, освітою і культурою.

1687 р. — Вимоги Москви до гетьмана України сприяти збільшенню кількості змішаних шлюбів між українцями та росіянами («Коломацькі статті»).

1689 р. — Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати будь-які книжки без дозволу Московського патріарха.

1690 р. — «Анафема» Московського собору на «киевские новые книги» — книжки П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Я. Барановича, А. Радивиловського, І. Славинецького та інших, писані тодішньою українською літературною мовою.

1693 р. — Заборона Московського патріарха привозити до Москви українські книжки.

1708 р., листопад — Зруйнування за наказом Петра I гетьманської столиці Батурина (з винятковою жорстокістю було замордовано всіх його мешканців — 6 тис. чоловіків, жінок і дітей, а місто дощенту зруйновано і спалено).

1709 р. — Указ Петра I про запровадження цензури при друкуванні українських книжок у Москві.

1720 р. — Указ Петра I про заборону друкування нових книжок українською мовою в Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях, а старі книжки перед друкуванням було наказано привести у відповідність з російськими, «дабы... особенного наречия в оных не было».

1721 р. — Указ Петра I про цензурування українських книжок. Знищення Чернігівської друкарні.

1729 р. — Указ царя Петра II (внука Петра I), який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження.

1755, 1766, 1769, 1775, 1786 рр. — Заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки.

1764 р. — Інструкція Катерини II князю О. В'яземському про посилення русифікації України, Смоленщини, Прибалтики та Фінляндії.

1764 р., 10 листопада — Указ Катерини II про ліквідацію в Україні гетьманського правління.

1769 р. — Указ синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

1775 р., 3 серпня — Маніфест Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи и причисления оной к Малороссийской губернии» та про закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1783 р., 3 травня — Указ Катерини II про закріпачення селян у Лівобережній Україні.

1784 р. — Русифікація початкової освіти в Україні.

1786 р. — Заборона церковних відправ українською мовою, запровадження російської вимови церковнослов'янських текстів. Наказ про обов'язковість «чистого російского языка» в Київській академії.

1800 р. — Наказ Павла I про запровадження в Україні будівництва церков у московському синодальному стилі й заборона церковного будівництва в стилі козацького бароко.

1817 р. — Закриття Києво-Могилянської академії.

1817 р. — Запровадження викладання польською мовою в усіх початкових і вищих народних школах Галичини, яка входила в той час до Австро-Угорської імперії. 1831 р. — Скасування царським урядом Магдебурзького права (це поклало край неросійському судочинству, виборам урядовців та місцевій автономії в Україні).

1834 р. — Відкриття Київського імператорського університету з метою русифікації «Юго-Западного края».

1847 р., березень—квітень — Розгром «Товариства св. Кирила і Мефодія» у Києві, арешт його учасників і покарання ув'язненням та засланням у віддалені губернії Росії. Посилення переслідувань української мови, літератури та культури.

1847 р., 5 квітня — Арешт і безстрокове заслання Тараса Шевченка рядовим солдатом в окремий Оренбурзький корпус за резолюцією Миколи I «під найсуворіший нагляд, із заборonoю писати й малювати», що було рівнозначне ув'язненню (пробув там до 2 серпня 1857 р.).

1859 р. — Заміна австро-угорською владою української абетки латинською у Східній Галичині та на Буковині.

1862 р. — Закриття українських недільних і безплатних шкіл для дорослих.

1863 р., 18 липня — Циркуляр міністра внутрішніх справ Роси П. Валуєва про заборону друкування книг українською мовою в Російській імперії («Валуєвський циркуляр»).

1869, 1886 рр. — Укази царської адміністрації про доплати чиновникам «в десяти Юго-Западных губерниях лицам русского происхождения, исключая, однако, местных уроженцев», за успіхи в русифікації України.

1876 р., 18 травня — Таємний Емський указ Олександра II про заборону ввезення з-за кордону до імперії будь-яких українських книг і брошур, заборону українського театру й друкування українською мовою оригінальних творів художньої літератури, текстів українських пісень під нотами.

1881 р. — Циркуляр міністерства внутрішніх справ на роз'яснення Емського указу всім губернаторам Росії.

1881 р. — Заборона виголошення церковних проповідей українською мовою.

1883 р. — Заборона Київським генерал-губернатором Дрентельном театральних вистав українською мовою на підпорядкованих йому територіях (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь і Поділля). Ця заборона діяла протягом 10 років (до 1893 р.).

1888 р. — Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами.

1895 р. — Заборона українських книжок для дітей.

1899, 1903 рр. — Заборона української мови на Археологічному з'їзді в Києві та на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

1907 р. — Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905—1907 рр. української літератури, репресії проти діячів української культури.

1908 р. — Указ сенату Російської імперії про «шкідливість» культурної та освітньої діяльності в Україні, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности».

1910 р. — Циркуляр П. Столипіна про заборону створення «инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей».

1914 р., березень — Заборона царським режимом святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

1914 р., вересень — Арешт і страта відступаючими австрійцями та угорцями сотень українців без слідства й суду за підозрою в проросійських симпатіях (30 тис. галичан і буковинців було інтерновано в концтаборах). 1914 р. — Указ Миколи II про скасування української преси. Заборона в окупованих російською армією Галичині та на Буковині вживання української мови, друкування книг, газет і журналів українською мовою. Розгром товариства «Просвіта», зруйнування бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. Депортація багатьох тисяч свідомих українців до Сибіру.

1918 р., 7 січня — Наступ більшовицьких військ під проводом В. Антонова-Овсієнка на Лівобережжя й Південну Україну.

1918 р., 29 січня — Битва під Крутами між 4-тисячною більшовицькою армією М. Муравйова та 300 національно свідомими київськими студентами (всі юнаки загинули в нерівній борні).

1918 р., 11 листопада — Румунські війська захопили Чернівці, а згодом — і решту Північної Буковини.

1918 р., листопад — Польські війська окупували Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя.

1918 р., 21 листопада — Поляки захопили Львів.

1918 р., 28 листопада — Скликаний румунами «Генеральний конгрес Буковини» проголосив злуку Буковини з Румунією.

1918 р., початок грудня — Другий наступ більшовицьких військ на Україну.

1918 р., 18 грудня — Французько-грецький десант в Одесі.

1919 р., січень—березень — Війська Антанти захопили Південно-Західну Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.

1919 р., 15 січня — Чеські війська захопили Ужгород.

1919 р., 23—31 січня — Хотинське повстання проти румунської окупації Бессарабії.

1919 р., травень—червень — Окупація Східної і Південної України військами А. Денікіна.

1919 р., 31 серпня — Захоплення Києва денікінцями.

1919 р., жовтень — Армія А. Денікіна зайняла Правобережну Україну.

1919 р., 7 листопада — Початок третього наступу більшовиків на Україну (до середини лютого 1920 р. вони витиснули війська А. Денікіна з України).

1919 р., 16 грудня — Більшовики втретє захопили Київ.

1920 р., 20 січня — Скасування поляками Галицького Крайового Сейму та Крайового Виділу і поділ Галичини на 3 воєводства. Заборона української преси, підпорядкування шкільництва польському міністерству освіти.

1920 р., 26 травня — Контрнаступ більшовиків на Україну (12 червня вони зайняли Київ, у липні—серпні — майже всі українські землі, за винятком Галичини).

1921 р., серпень — Більшовики розгромили загони Н. Махна.

1921 р., 22 листопада — Розстріл більшовиками 359 полонених бійців армії УНР під проводом Ю. Тютюнника під м. Базар на Житомирщині.

1921—1923 рр. — Голод у степових районах України, спричинений політикою «воєнного комунізму» та продовольчою розверсткою на селі, унаслідок якого загинуло до 1,5 млн. селян.

1924 р., 26 липня — Прийняття в Румунії закону, на підставі якого українців проголошено тими румунами, що «забули свою рідну мову». Посилена румунізація всіх видів шкільної освіти (завершена 1927 р.). 1924 р., 31 липня — Заборона української мови в польських державних та самоуправних установах Західної України.

1926 р., 25 травня — Вбивство С. Петлюри в Парижі.

1929 р., вересень — Арешт визначних діячів української науки, культури й УАПЦ за «належність» до вигаданих ОДПУ Спілки Визволення України (СВУ) та Спілки Української Молоді (СУМ).

1929—1930 рр. — Перша фаза колективізації й «розкуркулення» в Україні. Виселення сотень тисяч українських заможних селян до Сибіру та на Далекий Схід.

1930 р., 28—29 січня — Надзвичайний Церковний Собор у Києві ліквідував УАПЦ і Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР). Арешт митрополита М. Борецького та інших церковних діячів.

1930 р., 9 березня—19 квітня — Судовий процес у Харкові над 45-ма діячами української науки, літератури, культури, УАПЦ за належність до так званої «Спілки Визволення України» (СВУ).

1930 р., вересень—листопад — «Пацифікація» (жорстокі репресивні акції за наказом Ю. Пілсудського проти українського населення та провідних діячів українського політичного і культурного життя) в Галичині. Нищення українських культурних установ, кооперативів, масові арешти.

1931 р., лютий — Арешти колишніх діячів УНР (В. Голубович, П. Христюк, М. Шраг та ін.).

1931 р., лютий Депортація М. Грушевського до Москви.

1932 р., 23 квітня — Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників СРСР.

1932 р., 7 серпня — Ухвалення ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР закону «Про охорону соціалістичної власності», який за «присвоєння» селянами навіть жмені колгоспного зерна карав розстрілом або концтабором.

1932 р., 23 грудня — Поляки стратили бойовиків ОУН В. Біласа і Д. Данилишина.

1933 р., 13 травня — Самогубство М. Хвильового як протест проти погрому більшовицьким керівництвом української культури.

1933 р., 7 липня — Самогубство М. Скрипника, доведеного до відчаю більшовицькою владою.

Кінець 1932 — весна 1933 року — Організація більшовицьким режимом штучного голодомору в Україні, унаслідок якого загинуло 8 млн. українських селян. Масове переселення росіян у вимерлі українські села.

1933 р. — Погром українців на Кубані.

1933 р., 22 листопада — Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934—1941 рр. — Знищення архітектурно-культурних пам'яток у різних містах України, арешт і страта 80% української інтелігенції.

1934 р., 18 червня — Створення польським урядом концентраційного табору в Березі-Картузькій, у якому перебувало значна кількість українських політичних діячів.

1934 р., 13—15 грудня — У зв'язку з убивством С. Кірова засудження до розстрілу діячів української культури, серед яких — письменники Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Близько, І. Крушельницький та ін.

1936 р., 13 січня — Варшавський процес над 12-ма членами ОУН, звинувачених у вбивстві Б. Перацького. Засудження керівників ОУН С. Бандери, М. Лебеда та М. Карпинця до смертної кари. 1936 р., квітень — Арешт і розстріл Ю. Коцюбинського як нібито керівника українського троцькістського центру.

1936 р., жовтень — 1938 р., листопад — Чергова чистка КП(б)У і масовий терор в Україні (так звана «єжовщина»).

1937 р., 19—20 квітня, 23 червня — Два політичні процеси румунського військового суду над українськими націоналістами на Буковині, яких було звинувачено в революційній діяльності та в заперечуванні законності румунської влади над українськими землями.

1937 р., 30 серпня - Самогубство голови уряду УРСР П. Любченка.

1937 р., друга половина — Ліквідація майже всього складу уряду УРСР і всього ЦК КП(б)У.

1937 р., листопад — Масовий розстріл ув'язнених на Соловках українських письменників та інших діячів української культури (до 20-річчя жовтневого перевороту).

1938 р. — Сталінська постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР».

1938 р., 24 квітня — Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах України.

1938 р., 23 травня — Вбивство Є. Коновальця більшовицьким агентом у Роттердамі.

1938 р. — Посилення русифікації України у зв'язку з рішеннями XIV з'їзду КП(б)У 13—18 червня.

1939 р. — Розгром польською владою української православної церкви на Холмщині (знищено 189 церков, а 149 було передано римо-католикам).

1939—1941 рр. — Широкомасштабні репресії органів ДКВС проти українців західних областей. Масові депортації українського населення у віддалені райони СРСР.

1941 р., січень — «Процес 59» членів ОУН у Львові.

1941 р., 22 червня — Початок Великої Вітчизняної війни. Захоплення німцями Львова (30 червня), Галичини (липень), згодом — усієї України (19 вересня — Києва, 26 жовтня — Одеси, 24 жовтня — Харкова, у липні—серпні 1942 р. — Слобожанщини й Кубані). У ході війни на фронтах загинуло 8,8 млн. українців (загальні втрати України у Другій світовій війні становлять 17 млн. осіб), зруйновано 30 тис. сіл та 870 міст, знищено щонайменше 45% економіки.

1941 р., 12 липня — Арешт німецькими фашистами організаторів Українського Державного Правління у Львові на чолі з Я. Стецьком, а згодом — і С. Бандери (перебував у концтаборі до вересня 1944 р.).

1941 р., кінець липня — серпень — Знищення більшовиками під час відступу радянських військ до 15 тис. українських політичних в'язнів, що перебували у в'язницях Львова, Золочева, Дубна, Рівного, Луцька, Києва, Харкова та інших міст. Розстріл у Києві агентами НКВД групи видатних діячів української культури, серед яких — українська письменниця й громадська діячка Л. Старицька-Черняхівська, оперний співак М. Донець та ін. Депортація відомих українських діячів у віддалені райони СРСР, під час якої багато з них загинуло або були знищені НКВД (В. Свідзінський, І. Юхименко, А. Кримський, К. Студинський, П. Франко та ін.).

1941 р., 1 серпня — Включення німцями Галичини до Генеральної Губернії (дистрикт Галичина).

1941 р., 19 серпня — Передача Румунії української території між Дністром і Бугом (так звана «Трансністрія») на підставі німецько-румунського договору.

1941 р., 20 серпня — Створення Рейхскомісаріату України на чолі з Е. Кохом зі столицею в м. Рівному. 1941 р., 30 серпня — Вбивство в Житомирі провідних членів ОУН О. Сеніка та М. Сціборського.

1941 р., 15 вересня — Масовий арешт німецькими фашистами членів ОУН С. Бандери. Початок підпілля й активної боротьби ОУН проти німецько-фашистських окупантів.

1941 р., грудень — Арешт і розстріл (у лютому 1942 р.) в Києві німецькими фашистами групи українських націоналістів, у тому числі поетеси Олени Теліги.

1942 р., 13 лютого — Початок примусового вивезення українців («остарбайтерів») з центральних і східних областей на роботу до Німеччини (протягом 1941—1944 рр. було вивезено до 2,5 млн. осіб).

1942 р., 25 липня — Німецькі фашисти розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С. Бандери Д. Мирона-Орлика.

1942 р., 25 липня — Три військові угорські суди над приблизно 150 членами націоналістичного підпілля на Закарпатті.

1944 р., червень — У німецькому концтаборі Шаксенгаузен закатовано українського письменника Олега Ольжича-Кандибу (сина О. Олеся).

1944—1955 рр. — Каральні акції органів НКВД СРСР проти українських сил опору, в процесі яких було вбито понад 150 тис. бійців УПА та ОУН, заарештовано понад 100 тис. і депортовано до Сибіру понад 200 тис. осіб із західних областей України.

1945 р., Ув'язнення українських греко-католицьких владик з митрополитом Й. Сліпим.

1946 р., 8—10 березня — Ліквідація греко-католицької церкви і підпорядкування її Російській православної церкві.

1946 р., березень — Закритий судовий процес у Києві над греко-католицькою церковною ієрархією на чолі з митрополитом Й. Сліпим.

1946 р., 24 серпня — Постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури у «Нарисі історії української літератури», різка критика часописів «Вітчизна» і «Перець» (ця постанова була згодом підтверджена XVI з'їздом КП(б)У 25—26 січня 1949 р.).

1946—1949 рр. — Ліквідація російськими шовіністами українських культурних здобутків під час Другої світової війни («ждановщина»).

1947 р., 3 березня — Призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У і нова «чистка» серед українських культурних кадрів, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі».

1947 р., квітень—травень — Депортація лемків та українців з Холмщини до північної та західної Польщі (операція «Вісла»).

1949 р. — Чергова «чистка» в КП(б)У у зв'язку з рішеннями її XVI з'їзду 25—28 січня (за звинуваченням в українському націоналізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. було виключено з партії 22 175 її членів).

1949 р., 28 серпня — Скасування уніатської греко-католицької церкви на Закарпатті на релігійному з'їзді в Мукачеві.

1950 р., 5 березня — У сутичці із загонами МВД біля м. Львова загинув головний командир УПА Т. Чупринка (Р. Шухевич).

1950 р., 28 квітня — Скасування унії на Пряшівщині (Чехословаччина).

1951 р., 2 липня — Погромні статті в московській газеті «Правда» проти «націоналістичних ухилів в українській літературі» (різка критика вірша В. Сосюри «Любіть Україну» та лібрето опери «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука і В. Василевської).

1954 р., 23—26 березня — XVIII з'їзд КПУ схвалив набір юнаків і дівчат з України на Сибір і до Казахстану для освоєння цілинних і перелогових земель (протягом 1952—1956 рр. туди виїхало приблизно 100 тис. осіб).

1954 р., 7 липня — Таємна постанова ЦК КПКР про посилення антирелігійної пропаганди.

1957—1961 рр. — Посилені антирелігійні акції в УРСР, ліквідація приблизно половини церковно-релігійних установ (парафій, монастирів, семінарій).

1958 р., 12 листопада — Постанова Пленуму ЦК КПКР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти», на основі якої Верховна Рада УРСР ухвалила закон від 17 квітня 1959 р., спрямований на посилену русифікацію України (зокрема, про необов'язкове, а «за бажанням батьків» вивчення української мови в російських школах України).

1959 р., 15 жовтня — Убивство С. Бандери агентом КДБ Б. Сташинським.

1961 р., січень — Закритий суд у Львові над членами Української Робітничо-Селянської Спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.), які обстоювали право виходу УРСР зі складу СРСР. Засудження Л. Лук'яненка до смертної кари.

1961 р., жовтень — Прийняття нової програми КПКР її XXII з'їздом, яка проголошувала політику «злиття націй» і подальшу русифікацію союзних республік.

1962 р. — Судовий процес над 20 членами Львівського Українського Національного Комітету, чотирьох з яких було засуджено до розстрілу.

1963 р. — Підпорядкування національних Академій наук союзних республік московській Академії наук СРСР.

1964 р., 24 травня — Умисний підпал Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві; протест громадськості (самвидавний матеріал «З приводу процесу над Погружальським»).

1965 р., серпень—вересень — Перша велика хвиля арештів українських діячів в Україні (Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та ін.).

1967 р., 3 серпня — Арешт В. Чорновола (був засуджений на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму).

1968 р., 26 листопада, 14 грудня — Зумисні підпали у Видубицькому монастирі в Києві.

1969 р., червень — Лист українських політичних в'язнів (М. Гориня, І. Кандиби, Л. Лук'яненка) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруювання політв'язнів.

1970 р., січень — Судовий процес проти І. Сокульського, М. Кульчицького В. Савченка — ініціаторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська» проти русифікації.

1970 р., 28 листопада — Трагічна смерть (убивство) української художниці А. Горської у Василькові на Київщині.

1971 р., 22 травня — Виступ А. Лупиноса біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві і його арешт.

1971 р., 17 червня — Помер у таборі Дубровлагу український політичний в'язень М. Сорока.

1971 р., літо — Нищення могил Українських січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові.

1972 р., січень—травень — Друга велика хвиля арештів в Україні [В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, о. В. Романюк (згодом — патріарх Володимир УПЦ КП), Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін.].

1972 р., травень — Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста за український націоналізм; чистка керівних кадрів КПУ. 1977 р., 5 лютого — Арешт членів Української Гельсінської групи (УГГ) М. Руденка й О. Тихого; суд над ними 23 червня — 1 липня і вирок М. Руденкові 7 років ув'язнення та 5 років заслання й О. Тихому відповідно 10 та 5 років.

1977 р., 4 квітня — Арешт членів УГГ М. Матусевича і М. Мариновича (засуджені 23—30 березня 1978 р. на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання).

1977 р., 12 грудня — Другий арешт Л. Лук'яненка в Чернігові (був засуджений у липні 1978 р. на 10 років ув'язнення і 5 років заслання).

1978 р., 11 листопада — Директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).

1979 р., березень—жовтень — Нові арешти українських діячів в Україні: О. Бердника (6 березня), Ю. Бадзя (23 квітня), Ю. Литвина (6 серпня), М. Горбала (23 жовтня) та ін. (усі вони були засуджені до максимальних строків ув'язнення в таборах суворого режиму й заслання у віддалені райони Росії).

1979 р., 18 травня — Загадкове вбивство композитора В. Івасюка біля Львова.

1979 р., 29 травня — Ухвала Ташкентською конференцією нових русифікаторських заходів щодо неросійських народів СРСР.

1980 р., червень — Арешт засновника УГГ Оксани Мешко.

1981 р. — Арешт українських політичних діячів С. Набоки, Л. Мілявського, Л. Лохвицької.

1983 р. — Постанова ЦК КПКР про посилення вивчення російської мови в школах і виплату 16% надбавки до платні вчителям російської мови та літератури («Андроповський указ») та директива колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки», спрямована на посилення русифікації.

1984 р. — Померли в таборах О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко.

1985 р., 4 вересня — У концтаборі помер поет В. Стус.

1986 р., 26 квітня — Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (побудованій за рішенням Москви всупереч протестам українських учених і широкої громадськості), яка призвела до тяжких наслідків, рівнозначних геноциду.

1989 р. — Постанова Пленуму ЦК КПКР про єдину офіційну загальнодержавну мову [російську] в СРСР.

1990 р., квітень — Постанова Верховної Ради СРСР про надання російській мові статусу офіційної мови в СРСР.